J. TALKO-HRYNCEWICZ

POLACY KRÓLESTWA POLSKIEGO W ŚWIETLE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ ANTROPOLOGICZNYCH

KRAKÓW
NAKŁADEM AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI SPÓŁKI WYDAWNICZEJ POLSKIEJ
1912.

Osobne odbicie z T. LII. Ser. B. Rozpraw Wydziału mat.-przyr. Akademii Umiejętności w Krakowie.

Kraków 1912 — Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego.

Polacy Królestwa Polskiego w świetle dotychczasowych badań antropologicznych

przez

J. Talko-Hryncewicza.

(Z czterema rycinami w tekscie i tablicami XII—XIV).

Rzecz przedstawiona na posiedzeniu Wydz. mat.-przyr. w dniu 3 czerwca 1912 r.

Typ fizyczny Polaka, wogóle i w szczegółach mało znany, oczekuje wszechstronnego opracowania, dokonanego zapomocą badań osób żywych obojej płci w całym kraju, według jednego wspólnego i szczegółowego schematu. Dotychczasowe badania antropologiczne, chociaż w ogólnych dokonane zarysach, lecz przedsiębrane na większej ilości osobników wyjaśniły nam do pewnego stopnia mniej mieszane i liczebnie mniejsze grupy naszych pobratymców, jak np. Litwinów, Białorusinów lub Ukraińców. Wiemy nieco o właściwościach i cechach różniących Litwina od Żmudzina lub pokrewnego im Łotysza, odróżniamy Białorusina wschodniego od zachodniego, lub Poleszuka, Ukraińca prawego brzegu Dniepru od lewobrzeżnego, nawet Żyda litewskiego od ukraińskiego lub Karaima. Nie można tego powiedzieć o Polakach, zajmujących znaczniejsze terytoryum etnograficzne od Warty aż po Bug i Narew i od dolnej Wisły aż za Karpaty, a których kolonie rozsiane są jeszcze wśród pobratymczych plemion sąsiednich. Większa przestrzeń zajmowana przez plemię polskie zmuszała je do asymilowania innych obcych pierwiastków i przez to powstało więcej odmian i grup składowych, których zbadanie w różnych częściach kraju, w celu poznania przeciętnego typu Polaka, dużo wymagałoby pracy i czasu.

Za przykład, w jaki sposób przedstawiony został typ Polaków, oparty jakoby na danych antropologicznych, przytoczę dwie obszerne prace p. Iwanowskiego, mające na celu scharakteryzowanie typów rasowych na podstawie głównych zasadniczych cech. W pierwszej z nich, opublikowanej w r. 1904 *„Ob antropołogiczeskom Sostawie nasielenja Rassij“* za materyał do scharakteryzowania typu Polaków posłużyło 751 spostrzeżeń różnych autorów a w tej liczbie 251 Podolan-Rusinów, zbadanych i opracowanych przeze mnie, których autor wprowadza do bibliografii jako Polaków obok Ukraińców (Rusinów gub. kijowskiej) również na podstawie moich badań. W drugiej obszerniejszej jeszcze pracy, świeżo ogłoszonej, mającej być dalszym ciągiem pierwszej, a obejmującej całą kulę ziemską, pod tytułem *„Nasielenie ziemnaho szara ili opyt antropołogiczeskoj kłasyfikacij“* (Moskwa 1911 r.) autor popełnia nowe błędy, zaliczając do Polaków górali ruskich Kopernickiego, obok mieszkańców gub. płockiej Rutkowskiego. Łatwiej przebaczylibyśmy autorowi włączenie przez nieopatrzność górali do ludów Rosyi, niż zaliczenie 188 górali ruskich razem z 200 Mazurami Rutkowskiego do Polaków i określenie na podstawie fałszywych założeń antropologicznego typu Polaka. Autor przytem twierdzi w drugiej swej pracy, że miejsce, które poprzednio wyznaczył Polakom w klasyfikacyi ludów, także po nowem obliczeniu dodatkowego materyału pozostaje to samo. Pomimo tak błędnego zebrania materyału do określenia typu Polaków, ostateczne rezultaty w pracy Iwanowskiego nie różnią się zasadniczo od uzyskanych przeze mnie; dowodzi to, że typ Polaków ma wiele wspólnego z wymienionymi ludami i nie jest jednolity, jak to wykażę w pracy niniejszej.

Tylko badania ludności przedsięwzięte na większej przestrzeni kraju, według jednego wspólnego schematu, przy uwzględnieniu granic etnograficznych, a nie wciąż zmieniającego się podziału administracyjnego, mogą nam dać charakterystykę fizyczną bardziej zupełną ludu polskiego. Spodziewamy się, że wobec wzmożonego u nas w latach ostatnich ruchu naukowego na polu badań antropologicznych, znajdą się chętni do takiej pracy, wymagającej wiele trudu, cierpliwości i czasu. W pierwszym rzędzie mam na myśli zbadanie najliczniejszej polskiej etnograficznej grupy ludności Królestwa Polskiego.

Brak ściślejszych wiadomości, któreby nam choć ogólne dały

pojęcie o przeciętnym typie Polaka w Królestwie Polskiem, skłoniły mnie do opracowania i przedstawienia tymczasowych danych według oddzielnych grup i gubernii, w których badania były robione. Niestety materyały są dosyć szczupłe; jedne gubernie mają większą ilość spostrzeżeń, inne bardzo mało lub też świecą lukami; to też liczby przeciętne nie zawsze dają istotne wartości. Dotychczas niemieccy i francuscy autorowie, chcąc przedstawić przeciętny typ Polaka, posługiwali się jedynie niemieckimi referatami z pracy Majera i Kopernickiego o Polakach galicyjskich; Rosyanie opierają się na Elkinda obszerniejszej pracy rosyjskiej o Polakach, mało znanej u nas a obejmującej ludność fabryczną Warszawy, pochodzącą przeważnie z gubernii warszawskiej. Inni autorowie, mówiąc o Polakach, przytaczają dane tego lub innego badacza.

Były wprawdzie próby zestawienia przeciętnych danych o Polakach, lecz zdradzają one niedostateczną znajomość prac odnoszących się do ludności polskiej, a przytem uwzględnione w nich są tylko niektóre cechy, czy to w danych, zebranych przez J. Denikera [1]), czy też w dwóch pracach A. Iwanowskiego [2]). Sądzę, że zgromadzone przez nas dane wykażą rezultaty tego, co dotychczas w tym obrębie zrobiono.

O typie Polaka nie może dać pojęcia całkowitego praca Majera i Kopernickiego [3]) o polskiej ludności galicyjskiej, różniącej się od innych mieszkańców Galicyi swą budową. Ta bodaj jedyna dotychczas praca o Polakach, polegająca na obszerniejszym materyale, zebranym na większej przestrzeni kraju, ma tę słabą stronę, że materyały do niej zbierało kilkudziesięciu ludzi niezupełnie przygotowanych, skutkiem czego mogły się zakraść omyłki i błędy, nieuniknione w tego rodzaju zbiorowych spostrzeżeniach; przytem ilość samych pomiarów robionych na każdym osobniku jest bardzo ograniczona.

Prace, z których czerpałem materyały do niniejszego zesta-

---

[1]) J. Deniker: „Races et peuples de la Terre", Paris 1900, „Les Races de l'Europe", 1908, „La pigmentation en Europe", 1909 i t. d.

[2]) A. Iwanowsky: „Ob antropoł. sostawie nasielenia Rossii", Moskwa 1904; „Nasielenie ziemnoho szara, opyt antropoł. klassifikacij", Moskwa 1911.

[3]) Majer i Kopernicki: „Charak. fizycz. ludn. Galic". (Zb. wiad. do antr. kraj., t. I, Kraków 1877) i Majera: „Roczny przyrost ciała u Polaków galic. jako przyczynek do ich charakt. fizycz.". (Tamże, t. III, 1879).

stawienia, są bardzo niejednakowe pod względem zebranych spostrzeżeń, gdyż ilość cech bardzo się waha u autorów. Korzystałem ze spostrzeżeń sześciu następnych badaczy: Bochenka[1]), Dzierzyńskiego[2]), Elkinda[3]), Olechnowicza[4]), Rutkowskiego[5]) i własnych[6]). Ilość ogólna zbadanych osobników wynosi 2102, z tej liczby 1198 ♂ i 904 ♀, t. j. mężczyźni stanowią 56·99% wszystkich badanych, a kobiety 43·01%.

Wiek badanych trudno ściślej określić, ponieważ go nie wszyscy autorowie podali. W większości spostrzeżeń największa

Gubernia	Ilość badanych			Autorowie
	♂	♀	razem	
warszawska	271	206	477	Bochenek, Elkind, Talko-Hryncewicz
piotrkowska	16	1	17	Elkind
kaliska . .	40	—	40	Elkind, Talko-Hryncewicz
kielecka . .	7	—	7	Elkind
radomska .	139	60	199	Elkind, Olechnowicz
płocka . .	393	303	696	Bochenek, Elkind, Rutkowski
łomżyńska .	128	106	234	Elkind, Olechnowicz, Talko-Hryncewicz
lubelska . .	193	228	421	Elkind, Olechnowicz, Dzierzyński
siedlecka .	11	—	11	Elkind, Talko-Hryncewicz
Razem	1198	904	2102	

[1]) A. Bochenek: „Główniejsze cechy char. antr. ludn. włośc. okolic Kutna i Łęczycy". (Mat. antr.-arch. i etn., t. VII, Kraków 1904) i „Mat. do char. antr. ludn. Król. Polsk. (pow. mławski, gub. płock.)". Tamże, t. VIII, 1906).

[2]) Dzierzyński J. E.: „Polaki Nowo-Aleksandryjsk. ujezdu. Lublin. gub." (Rus. antr. Żur. 1903 N. 3—4).

[3]) Elkind A. D.: „Priwiślanskije Polaki". (Trudy antr. otd., t. XVIII, Izw. Imp. Obszcz. Lub. Jestestw., Moskwa 1896).

[4]) Olechnowicz Wł.: „Char. antr. ludn. gub. lubelsk." (Zb. wiad. do antr. kr., t. XVII, Kraków 1893), „Charak. antr. szlach. drob. gminy Grabowo, w pow. szczuczyń., gub. łomżyń." (Tamże, t. XVIII, 1895) i „Char. antr. ludn. pow. opatowsk., gub. radomskiej" (Mat. antr.-arch. i etn., t. II, 1897).

[5]) Rutkowski L.: „Char. antr. ludn. wiejsk. (nieszlach.) płońsk. i sąsiedn. pow., gub. płockiej". (Tamże, t. V, 1901) i „Charakt. antr. ludn. okolic Płońska i sąsiedn. pow. gub. płockiej. (Kobiety z ludu, mężcz. i kob. ze szlachty). (Tamże, t. VIII, 1906).

[6]) Talko-Hryncewicz J.: „Char. fizyczna ludów Litwy i Rusi". (Polacy-podlasianie pow. tykocińskiego, gub. łomżyńskiej"). (Zb. Wiad. do antr. kraj.,

liczba przypada na wiek średni od 30—50 lat, następnie na młody od 18—29 a najmniejsza na wiek od 50—70 lat.

Ilość i pochodzenie badanych, oraz nazwisko autora, przedstawia wykaz zamieszczony na str. 244. Dla braku ściślejszych wiadomości o pochodzeniu wielu badanych, musieliśmy przyjąć ich podział administracyjny według gubernii, najmniej odpowiadający właściwościom antropologicznym.

Z wykazu tego widzimy, że największa ilość badanych przypada na gub. płocką (33%), następnie na warszawską (21·3%), lubelską (20%), łomżyńską (11%) i radomską (9%), a na pozostałe: piotrkowską, kielecką, kaliską i siedlecką przypada razem tylko 3·6%. Z tego wynika, że na charakterystyce przeciętnego typu Polaka Królestwa Polskiego zaciężą przeważnie cechy mieszkańców trzech pierwszych gubernii, mających najwięcej przedstawicieli

Ogólne cechy antropologiczne Polaków Królestwa zestawiamy z cechami Polaków galicyjskich i innych sąsiednich plemion.

W końcu pracy niniejszej wymienieni są autorzy i prace odnoszące się do tego przedmiotu.

1. Wzrost.

a) Mężczyźni.

Rozpoczynamy od rozpatrzenia wzrostu, opierając się na materyale zebranym wyłącznie przez wyżej przytoczonych autorów, według których wzrost Polaka Królestwa Polskiego wynosi przeciętnie dla mężczyzn w dziewięciu guberniach 164·73 cm (1973579 : 1198), dla kobiet zaś w sześciu guberniach 153·87 cm (1391002 : 904); kobiety są więc niższe od mężczyzn o 10·86 cm. Najniższy i najwyższy wzrost u mężczyzn waha się od 135 cm do 190 cm.

Przeciętny wzrost według gubernii wypada [1]):

warszawska	. .	164·26 cm	(445155 : 271)
piotrkowska	. .	163·38 „	(26141 : 16)

t. XVII, 1893) i praca w rękop. „Przycz. do antr. Król. Polsk." (badania z gub. warszaw., kalisk., radomsk. i łomżyń.), drukująca się w Mat. antr.-arch. i etn.

[1]) Po napisaniu tej pracy wyszła rozprawa p. St. Lencewicza „Charakterystyka antropologiczna ludności Smardzewic" (pow opoczyńskiego gub. radomskiej) (Sprawozd. z posiedz. Towarz. Nauk. Warszaw. Wydz. nauk antrop. społecz., histor. i filoz. Warszawa, 1911). Materyały te nie mogły być włączone do

kaliska	166·62	cm	(66650 : 40)
kielecka . . .	167·78	„	(11745 : 7)
radomska . . .	162·01	„	(225198 : 139)
płocka	166·46	„	(654206 : 393)
łomżyńska . . .	161·84	„	(207152 : 128)
lubelska . . .	165·26	„	(318963 : 193)
siedlecka . . .	166·99	„	(18369 : 11)

Przeciętnego wzrostu Polaka w Królestwie nie można zatem uważać za tak nizki, jak wypada z badań poborowych 21-letnich mężczyzn. Prof. Anuczin ocenia średni wzrost poborowych w Królestwie na 162·4 cm. Do naszego obliczenia przeciętnego wzrostu weszły dane Elkinda, który wzrost dojrzałych oblicza na 163·4 cm, t. j. przeszło o 1 cm mniej, niż znaleźliśmy przy obliczeniu z większej liczby osobników. Nizki rezultat u Elkinda przypisujemy temu, że pomiary jego odnoszą się do warszawskiej ludności fabrycznej, żyjącej w gorszych materyalnych warunkach. Dr. Czekanowski w pracy niedawno ogłoszonej [1]) podaje w osobnej tabelce przeciętny wzrost w oddzielnych powiatach Królestwa według materyałów Komisyi poborowej, ogłoszonych przez Zakrzewskiego, z lat 1874—1883 i materyałów własnych z lat 1874—1889 oraz od 1890—1898. Różnice średnich dla poszczególnych powiatów są znaczne; u Czekanowskiego średni wzrost jest wyższy niż u Zakrzewskiego, co autor tłumaczy podniesieniem się wzrostu w latach ostatnich skutkiem polepszenia ekonomicznego stanu ludności i niedokładnością obliczeń Zakrzewskiego. Według nas na niższy wzrost poborowych wpływa u wymienionych autorów pewien odsetek żydów niższego wzrostu, a przytem to, że wzrost w wieku popisowym nie jest ukończony i powiększa się jeszcze później przeszło o 2 cm. Czekanowski na podstawie wzrostu poborowych od r. 1890—1898 podaje mapkę średniego wzrostu według powiatów, która nie całkowicie odpowiada danym przytoczonym powyżej dla oddzielnych gubernii. Autor zaznacza, że, jak zresztą zauważono i w innych

ogólnych; pozwolę sobie jednak niektóre dane z tej pracy cytować. Autor zbadał 100 mężczyzn i 50 kobiet, jako przeciętny wzrost mężczyzn podaje 163·2 cm, tj. wyższy, niż to wypada przeciętnie dla gub. radomskiej.

[1]) Czekanowski J.: „Beiträge zur Anthropologie von Polen". (Arch. für Anthrop., 1911).

krajach, także w Królestwie Polskiem rzeki wywierają znaczny wpływ na rozmieszczenie wzrostu. Ostatecznie kwestyę rozmieszczenia wzrostu rozwiązać będą mogły tylko przyszłe obszerniejsze badania, uwzględniające wzrost dorosłych.

Swego *maximum* dosięga wzrost w gub. siedleckiej (166·99 cm) i lubelskiej (165·26 cm), a *minimum* w łomżyńskiej (161·84 cm) i radomskiej (162·01 cm), które obniżają znacznie przeciętny wrost Polaka w Królestwie; objaw ten ma niewątpliwie etniczny związek z pierwiastkami, z których ludność się wytworzyła [1]).

W dalszem rozpatrywaniu wzrostu podzielimy go na kategorye, przyczem znacznie ograniczymy liczbę spostrzeżeń, gdyż wielu autorów nie podało liczb szczegółowych, a tylko sumaryczne; liczba uwzględnionych mężczyzn spadnie skutkiem tego na 1009.

Wzrost w cm	w liczb. bezwzgl.	w %	Wzrost w cm	w liczb. bezwzgl.	w %	Wzrost w cm	w liczb. bezwzgl.	w %
od 137·6–140·0	1	0·10	od 157·6–160·0	121	11·99	od 172·6–175·0	48	4·76
„ 142·6–145·0	1	0·10	„ 160·1–162·5	132	13·08	„ 175·1–177·5	29	2·87
„ 147·6–150·0	12	1·18	„ 162·6–165·0	168	16·65	„ 177·6–180·0	31	3·07
„ 150·1–152·5	10	0·99	„ 165·1–167·5	134	13·28	„ 180·1–182·5	12	1·18
„ 152·6–155·0	42	4·16	„ 167·6–170·0	122	12·09	„ 182·6–185·0	6	0·59
„ 155·1–157·5	49	4·86	„ 170·1–172·5	89	8·82	„ 188·6–190·0	2	0·20

Największa ilość, bo przeszło $^2/_3$ wszystkich spostrzeżeń (67·09%), przypada na wzrost powyżej 160 cm, t. j. odpowiadający

---

[1]) Znaczna część pomiarów, które weszły do naszych obliczeń z gub. łomżyńskiej, pochodziła z pow. mazowieckiego i sąsiednich, a zatem — jak to utrzymywał także śp. Z. Gloger — z dawnego terytoryum Jadźwingów. Mieszkańcy tamtejsi wyróżniają się, jak to wiem z własnych spostrzeżeń, nizkim wzrostem, silną i krępą budową, ciemniejszym typem, a przy przeważnej wysokiej krótkogłowości, występują częściej niż w innych miejscowościach i wyraźnie długogłowi. P. Czekanowski na mapce popisowych podaje niższy wzrost w tych miejscowościach. Co do gub. radomskiej, to tu tak pod względem niższego wzrostu jak i znaczniejszej krótkogłowości (patrz mapkę wskaźników głowy, zamieszczoną niżej) zlewa się na południu z ludnością galicyjską. Na mapce wzrostu Dra Czekanowskiego cała południowa część Królestwa zaliczona jest do obszarów z niższym wzrostem, wyjąwszy gub. lubelską (bez pow. lubelskiego), w której powiatach wzrost ku wschodowi przechodzi stopniowo w wyższy i zlewa się ze znaczniejszym ruskiej ludności Wołynia.

mniej więcej miernemu, na wzrost wysoki powyżej 167·1 cm 21·49%, a nizki poniżej 160 cm 11·39%.

Jakie miejsce co do przeciętnego wzrostu w szeregu innych pokrewnych ludów zajmują Polacy z Królestwa, przedstawia wykaz następujący:

	1198 Polaków Królestwa Polskiego	164·73	cm
	2861 „ galicyjskich (Majer) [1]	162·2	„
2102 Rusinów	1055 kijowskiej gub. (Talko-Hryncewicz)	166·9	„
	251 podolskiej gub. (Talko-Hryncewicz)	166·4	„
	473 galicyjskich (Majer)	164	„
	188 górali ruskich (Kopernicki)	166·6	„
	135 Hucułów (Wowk) [2]	169·4	„
	Ogółem [3]	166·3	„
961 Białorusinów	369 zachodnich (mińska, wileńska, grodzieńska i suwal. gub.)	163·6	„
	390 wschodn. (mohylowska, czernihowska i witebska gub.) (Talko-Hryncewicz)	163·3	„
	202 Poleszuków (mińska i wołyńska gub.) (Talko-Hryncewicz)	164	„
	Średnio [4] (Talko-Hryncewicz)	163·6	„
476 Litwino-łotyszów	158 Litwinów (kowieńska, wileńska gub.) (Talko-Hryncewicz)	165·8	„
	260 Żmudzinów (suwalska, kowieńska gub.) (Talko-Hryncewicz)	163·9	„
	58 Łotyszów (Talko-Hryncewicz)	163·6	„
	Ogółem [5] (Talko-Hryncewicz)	164·4	„
	232 Wielkorosyan (staroobrzędowców, zw. „Siemiejskije") w Syberyi wsch. (Talko-Hryncewicz) [6]	166·9	„

[1]) Przeciętna liczba wzrostu 162·2 cm dla Polaków galicyjskich, przytoczona w I seryi spostrzeżeń Majera, odnosi się przeważnie do popisowych w wieku od 20—25 lat. (Majer i Kopernicki: „Charakt. fizycz. ludn. galicyjskiej". Zb. Wiad. do antr. kraj., t. I, 1877). W II seryi tenże autor na mniejszej liczbie 1187 spostrzeżeń od lat 25—50 oblicza przeciętny wzrost na 164·3 cm. (Majer i Kopernicki, tamże, t. X, 1885). Obliczywszy wzrost przeciętny z obu seryi spostrzeżeń, otrzymalibyśmy o wiele niższy od wyżej przytoczonego, jako też od przeciętnego wzrostu Polaków Królestwa.

[2]) Znaczniejszy o 3 cm wzrost u Hucułów Wowka niż u górali ruskich Kopernickiego wyniknął z tego, że do obliczeń Wowka weszli Rusini Bukowiny i Rusi węgierskiej, wyróżniający się wzrostem wyższym.

[3]) Diebold dla Ukraińców (gub. kijowskiej) podaje wzrost podobny (166·9 cm), Kożuchow dla Wołyniaków 165·7 cm. Według Erkerta, Biełodieda i Kożuchowa przeciętny wzrost niższy w lewobrzeżnej Ukrainie waha się od 165·7—163·2 cm, zwiększa się natomiast według Hilczenki u przesiedleńców kaukaskich na 167·8—170·1 cm.

[4]) U wschodnich Białorusinów (gub. smoleńska) przeciętny wzrost wynosi 165·2—167·5 (Eichgolz, Szczedrowicki).

[5]) Inni badacze Litwinów w różnych miejscowościach określają wzrost na 165·6—166·2 cm (Brennsohn, Baronas).

[6]) Przesiedleńcy ci należą do najbardziej czystych przedstawicieli Wielko-

	Słowacy na Węgrzech (Scheiber)	164·6 cm
(Weisbach)	Czesi	167 „
	Kroaci	169 „
	Albańcy	166·4 „
	Dalmaci	170·1 „
400 Finów wschodnich i zachodnich	100 Estów (Grube)	164·3 „
	100 Liwów (Waldhauer)	173·6 „
	100 Permiaków (Maliew)	161·8 „
	100 Wotiaków (Maliew)	162 „
	Ogółem (Maliew)	165·4 „

Polacy Królestwa przewyższają przeszło o 2 cm wzrostem Polaków galicyjskich według Majera (162·2 cm), przewyższają o 1 cm wogóle Białorusinów (163·6 cm), nie ustępują Słowakom (164·6 cm), Estom (164·3 cm), Litwino-łotyszom (164·4 cm), wyjąwszy wyższych Litwinów właściwych (165·8 cm), przewyższają o 2—3 cm Finów wschodnich, ustępują o 2—3 cm Rusinom (166·3 cm), Wielkorosyanom (166·9 cm), Czechom (167 cm), Albańczykom (166·4 cm) i o 5—9 cm Kroatom (169 cm), Dalmatom (170·1 cm) i Liwom (173·6 cm).

Miary wzrostu podzielone na większe grupy według gubernii w zestawieniu z wzrostem innych ludów przedstawia tabela zamieszczona na str. 250, z której widzimy, że we wszystkich guberniach Królestwa największa ilość spostrzeżeń przypada na wzrost mierny, waha się jednak przeciętnie w różnych guberniach w granicach dosyć znacznych: od 40·6—62·5%; poza tem przy przeciętnie wyższym wzroście przeważa wysoki, jak w gub. płockiej, kieleckiej, kaliskiej, lubelskiej i siedleckiej (23·5—42·9%), natomiast w gub. warszawskiej, piotrkowskiej, radomskiej i łomżyńskiej przeważa znacznie wzrost nizki (24·2—43·9%). U Polaków Królestwa wogóle przy pospolicie spotykanym wzroście miernym (57·4%), jednako często spotyka się jak nizki (20·7%), tak i wysoki (21·8%). Pod względem ugrupowania miar wzrostu różnią się Polacy Królestwa znacznie od Polaków galicyjskich, u których słabiej występuje wzrost mierny (51·4%), a nizki (36·4%) przeważa znacznie

rosyan i dlatego wybrałem ich dla porównania. Wzrost ich bardzo wysoki, choć badani należeli do popisowych, u których prawdopodobnie jest on jeszcze nieukończony. U Wielkorosyan w różnych środkowych guberniach Rosyi wzrost waha się bardzo, od 164 cm dochodząc u przesiedleńców do 170·6 cm. (Rożdestwenskij, Gałaj, Worobiow, Prochorow i inni). To, co zauważono u Rusinów i Wielkorosyan, należałoby stwierdzić u Polaków, czy mianowicie u wychodźców amerykańskich jest wzrost wyższy niż w starych osadach.

Wzrost w cm	1009 Polaków Królestwa Polskiego										2861 Polaków galicyjskich [1]	2983 Rusinów						476 Litwino-łotyszów [6]	961 Białorusinów [6]	175 Wielkorosyan [6]
	warszaw. 231	piotrkow. 16	kaliska 40	kielecka 7	radomska 139	płocka 393	łomżyń. 91	lubelska 81	siedlecka 11	Razem		gub. kijowsk. [2] 1055	gub. podolsk. [2] 251	galicyjskich [3] 1355	górali ruskich [4] 187	Hucułów [5] 135	Razem			
	w liczbach bezwzględnych																			
b. nizki (do 149 cm)	7	—	—	—	2	2	—	1	—	12	264	4	1	34	4	—	43	5	10	4
nizki (od 150—159)	49	5	7	1	36	45	40	13	1	197	778	115	32	294	28	9	478	81	220	19
mierny (od 160—169)	143	10	18	3	87	228	37	48	6	580	1471	581	140	773	110	64	1668	282	583	85
wysoki (od 170—179)	28	1	15	3	13	110	14	17	4	205	319	343	75	241	44	62	765	103	136	65
b. wysoki (od 180—190)	4	—	—	—	1	8	—	2	—	15	29	12	3	13	1		29	5	12	2
	w liczbach odsetnych.																			
b. nizki (do 149)	3·0	—	—	—	1·4	0·5	—	1·2	—	1·2	9·2	0·3	0·4	2·0	2·0	—	1·5	1·0	1·0	2·3
nizki (od 150—159)	21·2	31·2	17·5	14·2	25·9	11·4	43·9	16·0	9·1	19·5	27·2	10·8	12·7	22·0	15·0	6·6	16·0	17·0	22·8	10·9
mierny (od 160—169)	61·9	62·5	45·0	42·9	62·6	58·0	40·6	59·2	54·5	57·5	51·4	55·1	55·8	57·0	59·0	48·2	55·9	59·2	60·7	48·6
wysoki (od 170—179)	12·1	6·2	37·5	42·9	9·3	28·0	15·4	21·0	36·4	20·3	11·1	32·5	29·9	18·0	23·5	45·2	25·6	21·6	14·2	37·1
b. wysoki (od 180—190)	1·7	—	—	—	0·7	2·0	—	2·5	—	1·5	1·1	1·1	1·2	1·0	0·5		0·9	1·0	1·2	1·1

Podług: 1) Majera, 2) T.-Hryncewicza, 3) Majera, 4) Kopernickiego, 5) Wowka, 6) T.-Hryncewicza.

nad wysokim (12·2%), przewyższają Białorusinów (miernych 60·7%, nizkich 23·8%, wysokich 5·4%), zbliżają się bardzo do Litwino-łotyszów (miernych 59·2%, nizkich 18%, wysokich 22·6%) i ustępują nieco Rusinom pod względem wzrostu (miernych 55·9%, nizkich 17·5%, wysokich 26·5%) a jeszcze bardziej Wielkorosyanom (miernych 48·6, nizkich tylko 13·2%, a wysokich 38·2%).

Z moich badań Góralszczyzny polskiej pozwolę sobie z nieopracowanych jeszcze materyałów zacytować obliczony w przybliżeniu wzrost pewnych osobników, pochodzących z różnych miejscowości przeze mnie badanych. Z pomiarów tych okazuje się, że przeciętny wzrost różni się nieco w każdej oddzielnej miejscowości; na wyżynach jest wogóle wyższy niż na pochyłościach i równinach. Tak n. p. u Górali beskidowych wynosi wzrost: u Zawojan 166·6 cm, Jeleśnian 167 cm, Wiślan 168·2 cm, Istebnian 169·2 cm; na pochyłościach beskidowych: u Lachów (Błędowice i wsie przyległe) 164·9 cm, u Wałachów (pow. cieszyński i bielski) 164·8 cm, u Kleszczaków (połud. część pow. myślenickiego) obniża się do 163·2 cm, wyjątkowo obniża się na najwyższem miejscu Karpat u Podhalan, dochodząc tylko do 165·6 cm. Jednem słowem wzrost jest najwyższy w Beskidach zachodnich i zmniejsza się ku wschodowi. Według przytoczonych liczb obliczony dla Górali polskich przeciętny wzrost wynosi 166·9 cm, a dla mieszkańców Pogórza beskidowego 164·3 cm, jest zatem prawie taki sam, jaki znaleźliśmy w przeciętciu dla Polaka Królestwa Polskiego.

P. Magierowski obliczył wzrost Polaków popisowych w pow. sanockim w Galicyi [1]) według ksiąg poborowych. Z 304 badanych pochodziło ze wsi 241, z miast i miasteczek 63. Najczęstsze liczby według tego obliczenia przypadały na wzrost 165. 163, 161 i 167 cm, przy przeciętnej 164·5 cm, takiej, jaką znaleźliśmy dla Królestwa.

P. A. Zakrzewski w drugiej swej pracy o wzroście w Królestwie [2]) obliczył go dla 728 Polaków, wydzieliwszy ich dokładnie z ogólnej liczby popisowych miasta Warszawy innej narodowości. Wzrost przeciętny okazał się o wiele wyższym, pomimo tego, że w 21 r. życia nie jest jeszcze ukończony i nie doszedł swego

[1]) Magierowski. „Wzrost ludności w pow. sanockim". (Mat. antr. arch. i etn., t. IV, 1900).

[2]) Zakrzewski. „Ludność miasta Warszawy, przyczynek do charakterystyki fizycznej". (Tamże, t. I, 1896).

maximum. Z drugiej strony można wzrost wyższy przypisywać w znacznej mierze i temu, że u mieszkańców miast jest on wyższy niż u ludu wiejskiego, kiedy bowiem według p. Zakrzewskiego wzrost popisowych Polaków m. Warszawy wynosił 165·5 cm, to wzrost w dojrzałym wieku jest według naszego obliczenia w Królestwie o 1 cm niższy, a przeciętny dla gub. warszawskiej jeszcze niższy (o 1·3 cm).

Na zakończenie zbieramy Polaków Królestwa wraz z innymi ludami przytoczonymi dla porównania w dwie tylko grupy: ludzi wzrostu nizkiego (poniżej 160 cm) i wysokiego (wyżej 169 cm), pozostałych zaś wzrostu miernego dzielimy pomiędzy te dwie kategorye:

Wzrost	Polaków		2983 Rusinów								
	Królestwa Polskiego	galicyjskich [1]	kijow. gub. [2]	podolsk. gub. [2]	galicyjskich [3]	górali ruskich [4]	Hucułów [5]	Razem	476 Litwino-łotyszów [6]	961 Białorusinów [6]	175 Wielkorosyan [6]
	1009	2861	1055	251	1355	187	135				
	w liczbach bezwzględnych										
nizki . . .	499	1778	409	103	715	87	41	1355	227	522	65
wysoki . .	510	1083	646	148	640	100	94	1628	249	439	110
	w %										
nizki . . .	49·4	62·1	38·7	41	52·7	46·5	30·4	45·4	47·7	54·4	37·1
wysoki . .	50·5	37·9	61·3	59	47·2	53·5	69·6	54·5	52·3	45·6	62·9

U Polaków Królestwa według przytoczonej tabeli osoby wzrostu nizkiego równają się co do liczby wysokim, co spostrzegamy również u Litwino-łotyszów; nizki wzrost przeważa u Białorusinów, a jeszcze bardziej u galicyjskich Polaków według Majera. U wszystkich rodów ruskich wysocy przeważają, wyjąwszy Rusinów galicyjskich; przewaga wysokich nad nizkimi jest też cechą Wielkorosyan.

b) Kobiety.

Przeciętny wzrost Polki w Królestwie wynosi, jak już wspominaliśmy, 153·87 cm i waha się od 135 do 170·6 cm, t. j. w granicach 35·6 cm, podczas gdy u mężczyzn wahanie to wynosi 55 cm.

Podług: [1]) Majera, [2]) T.-Hryncewicza, [3]) Majera, [4]) Kopernickiego, [5]) Wowka, [6]) T.-Hryncewicza.

Przeciętny wzrost kobiet według gubernii, w których one były badane, wynosi:

g. warszawska . 153·37 cm (315952 : 206)
g. piotrkowska . 145·00 „ (1)
g. radomska [1]) . 149·66 „ (89799 : 60)
g. płocka . . . 156·30 „ (473583 : 303)
g. łomżyńska . . 150·07 „ (159080 : 106)
g. lubelska . . 154·01 „ (351138 : 228)

Wzrost kobiet jest wyższy w gubernii płockiej i lubelskiej, niższy w warszawskiej, a szczególnie w łomżyńskiej i radomskiej, jednem słowem daje się zauważyć pewien stosunek pomiędzy płciami: tam gdzie mężczyźni wyżsi, wyższe też kobiety i odwrotnie.

W dalszych wykazach wzrostu musimy dla braku danych liczbę ograniczyć do 644, jak to uczyniliśmy u mężczyzn. Częstość spotykanych wogóle miar wzrostu u kobiet tak się przedstawia:

Wzrost w cm	w liczb. bezwzględ.	w %	Wzrost w cm	w liczb. bezwzględ.	w %	Wzrost w cm	w liczb. bezwzględ.	w %
od 135—137·5	1	0·1	od 147·6—150	80	12·4	od 160·1—162·5	43	6·7
„ 137·6—140	2	0·3	„ 150·1—152·5	96	14·9	„ 162·6—165	30	4·7
„ 140·1—142·5	8	1·2	„ 152·6—155	130	20·2	„ 165·6—167·5	7	1·1
„ 142·6—145	25	3·9	„ 155·1—157·5	92	14·3	„ 167·6—170	2	0·3
„ 145·1—147·5	43	6·7	„ 157·6—160	83	12·9	„ 170·1—172·5	1	0·1
						„ 172·6—175	1	0·1

Z powyższego wykazu widzimy, że u kobiet największa liczba spostrzeżeń przypada na wzrost od 150·1 do 160 cm (74·7%), przy jednakiej częstości powyżej i poniżej tych liczb (13% i 12·2%).

Wzrost przeciętny naszych Polek w zestawieniu z innemi współplemiennemi kobietami, przedstawia się, jak następuje:

904 Polek Królestwa Polskiego . . . . 153·87 cm
214 „ galicyjskich (Majer) . . . . 153·3 „

[1]) W Smardzewicach wzrost kobiet, podobnie jak i mężczyzn, jest wyższy: 153·6 cm.

502 Rusinek: { 237 Ukrainek (gub. kijow.) (T.-Hryncewicz) 154·8 cm
214 Rusinek galicyjskich (Majer) . . . . . 152·8 „
51 Huculek (Wowk) . . . . 155·6 „

Ogółem . . . . 154·03 „

141 Białorusinek } (Talko-Hryncewicz) . . 152·3 „
107 Litwino-łotyszek } 152·6 „

Polki z Królestwa (153·87) mało różnią się wzrostem od Polek galicyjskich według Majera (153·3) i od Rusinek wogóle (154) i nie przedstawiają tej różnicy, jaką wykazują mężczyźni; przewyższają je tylko według Wowka Huculki (155·6 cm), mało Ukrainki (154·8 cm), natomiast ustępują im wzrostem Białorusinki (152·3) i Litwino-łotyszki (152·6).

Miary wzrostu Polek w zestawieniu z kobietami wyżej przytoczonemi, tak się przedstawiają:

Wzrost w cm	644 Polek z Królestwa Polskiego: warszaw. 206	piotrkow. 1	radomsk. 60	płocka 303	łomżyńsk. 68	lubelska 6	Razem	214 Polek galicyjskich [1]	237 Ukrainek [2]	141 Białorusinek [2]	107 Litwino-łotyszek [2]
	w liczbach bezwzględnych										
b. nizki od 125—134	—	—	—	—	2	—	2	—	1	—	—
nizki „ 135—144	7	—	11	6	7	—	31	8	5	8	6
mierny „ 145—154	118	1	40	148	31	4	342	114	88	85	62
wysoki „ 155—164	79	—	9	144	25	2	259	83	132	45	39
b. wysoki „ 165—176	2	—	—	5	3	—	10	9	11	3	—
	w %										
b. nizki „ 125—134	—	—	—	—	2·9	—	0·3	—	0·4	—	—
nizki „ 135—144	3·4	—	18·3	2·0	10·3	—	4·8	3·7	2·1	5·7	5·6
mierny „ 145—154	57·3	100	66·7	48·8	45·6	66·7	53·1	53·2	37·1	60·3	57·9
wysoki „ 155—164	38·3	—	15·0	47·5	36·8	33·3	40·2	38·7	55·7	31·9	36·4
b. wysoki „ 165—176	1·0	—	—	1·6	4·4	—	1·5	4·2	4·6	2·1	—

Podług: [1]) Majera, [2]) T.-Hryncewicza.

Widzimy z powyższej tabelki, że u kobiet gub. warszawskiej, radomskiej i lubelskiej występuje przedewszystkiem wzrost mierny (57·3—66·7%), rzadszy jest wysoki (15—39·3%); w płockiej i łomżyńskiej wzrost mierny jest (45·6—48·8%) równie częsty jak wysoki (41·2—49·1%). Wogóle Polki w Królestwie są najczęściej wzrostu miernego (53·1), rzadziej wysokiego (40·2%), lecz w porównaniu z mężczyznami są wyższe. W rozmieszczeniu oddzielnych grup wzrostu nie różnią się od swych sióstr galicyjskich, jak i od Białorusinek oraz Litwino-łotyszek, choć u tych ostatnich wzrost wyższy rzadziej nieco występuje; natomiast u Ukrainek wzrost wysoki znacznie przeważa nad miernym.

Jeżeli teraz, jak to uczyniliśmy dla mężczyzn, ugrupujemy miary wzrostu w dwa działy i do nizkich zaliczymy kobiety wzrostu poniżej 144 cm, do wysokich powyżej 155 cm, a wzrost mierny (od 145—154) podzielimy pomiędzy te dwie kategorye, to otrzymamy:

Wzrost w cm	Polek: 644 Król. Polsk.	Polek: 214 galicyjsk. [2]	237 Ukrainek [1]	141 Białorusinek [1]	107 Litwino-łotysz. [1]	Polek: 644 Król. Polsk.	Polek: 214 galicyjsk. [2]	237 Ukrainek gub. kijow. [3]	141 Białorusinek [3]	107 Litwino-łotysz. [3]
	w liczbach bezwzględnych					w odsetkach				
nizki	204	65	50	50	37	31·7	30·4	21·1	35·5	34·6
wysoki	440	149	187	91	70	68·3	69·6	78·9	64·5	65·4

Widzimy, że tak w Królestwie Polskiem, jak i w Galicyi liczba wysokich Polek stanowi $^2/_3$ i przewyższa liczbę wysokich mężczyzn; Polki pod względem wzrostu przewyższają Białorusinki i Litwinki; Ukrainki natomiast, podobnie jak ich mężczyźni, wykazują najznaczniejszą liczbę wysokich.

Mniejsza różnica pomiędzy wzrostem męzkim a kobiecym u Polaków Królestwa (10·7 cm), a szczególnie Polaków galicyjskich (8·9 cm), wyróżnia Polki od kobiet innych ludów, jako względnie wyższe w stosunku do mężczyzn; różnica między płciami u Rusinów galicyjskich wynosi 11·2 cm, u Białorusinów 11·3 cm, u Li-

Podług: [1]) T.-Hryncewicza, [2]) Majera, [3]) T.-Hryncewicza.

twino-łotyszów 11·8 cm, u Ukraińców 12·1 cm, a u Górali ruskich (Hucułów Wowka) dosięga 13·8 cm.

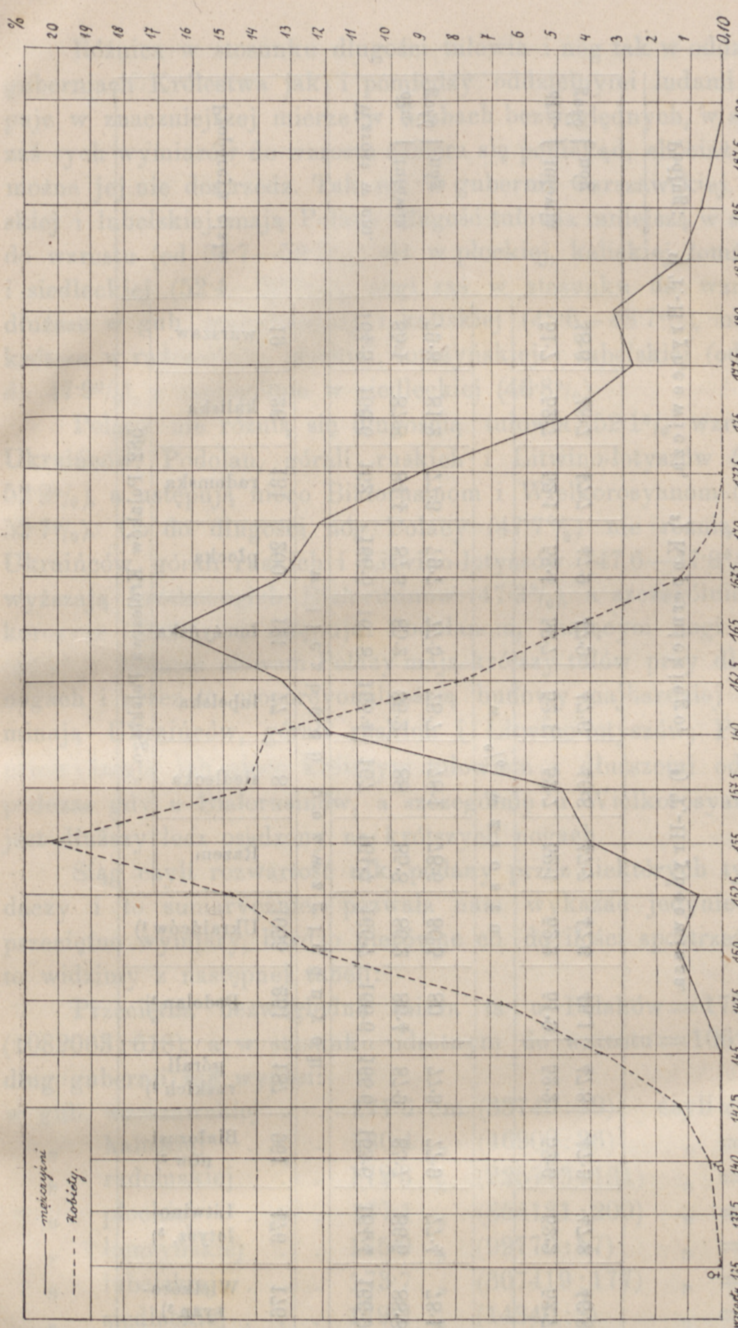
Dla poglądowego wykazania różnicy zachodzącej we wzroście pomiędzy płciami przedstawiamy graficznie przebieg krzywej wzrostu u obydwóch płci Polaków Królestwa. Ramiona krzywych podnoszą się dosyć symetrycznie z obu stron, chociaż daje się zauważyć, że prawe ramię opuszcza się u obydwóch płci liniami bardziej pochyłemi; spostrzegał to w znaczniejszym stopniu Elkind, kreśląc krzywą wzrostu warszawskiej ludności fabrycznej na podstawie znacznie mniejszej ilości spostrzeżeń. U nas szczyty obydwóch krzywych, szczególnie krzywej dla mężczyzn, podnoszą się ostrzej niż u Elkinda. Nie można też nie zauważyć nieprawidłowego rytmu w zmianie wzrostu, przyczem krzywa męzka jest dłuższa i rozciąga się na 500 mm, a kobieca na 400 mm.

2. Proporcyalność budowy.

Budową ciała Polaków wogóle bardzo mało dotychczas się zajmowano i stosowano przytem bardzo różne metody badawcze przy małej liczbie spostrzeżeń; rozpatrzmy główniejsze z nich: miary tułowia i kończyn dolnych, siągu oraz objętość piersi.

a) Mężczyźni.

Długość tułowia i kończyn mierzono rozmaitymi sposobami; utrudnia to wielce porównanie, dlatego ograniczamy się tylko do badań dokonanych jedną metodą. Elkind np., robiąc znaczną ilość pomiarów tułowia u Polaków, za długość jego przyjmował odległość *acromion* od *raphe* i otrzymał miarę w liczbach bezwzględnych wahającą się od 461 do 632 mm, przy przeciętnej długości 562 mm, a w stosunku do wzrostu wahającą się od 31·04 do 38·59, przy przeciętnej 34·28. Większość jednak badaczy Polaków, Olechnowicz, Rutkowski, a także ja obliczaliśmy długość tułowia i kończyn dolnych, mierząc wysokość w postawie siedzącej wraz z głową i odejmując ją od miary wzrostu w postawie stojącej; ten sposób pomiaru daje nam możność zestawienia w następnym wykazie Polaków z innymi pokrewnymi ludami. Długość tułowia u mężczyzn Polaków wynosi 85·8 cm (499624 : 582), czyli w stosunku do wzrostu 52·1, długość nóg 78·6 (457321 : 582), czyli 47·7.



Krzywa wzrostu Polaków Królestwa Polskiego.

Proporcya ciała	582 Polaków Królestwa Polskiego								Ukraińców [1])	Podolan [1])	górali ruskich [2])	Białorusinów [3])	Litwino-łotysz. [3])	Wielkorosyan [3])
	warszaw.	kaliska	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem						
	19	26	131	200	121	77	8		1055	251	187	961	476	176
	w liczbach bezwzględnych													
Wzrost w cm.	164·3	166·6	162	166·5	161·8	165·4	167	164·7	166·7	166·6	166·6	163·6	164·4	166·9
długość tułowia	85·1	87·8	84·4	87·3	85·2	86·2	88	85·8	86·2	86·4	87·9	85·7	86·5	88·8
długość nóg	79·8	81·2	77·3	79·7	77·5	78·7	78·1	78·6	80·5	80	77·3	77·9	77·4	78·1
	w % wzrostu													
długość tułowia	51·7	52·7	52·1	52·4	52·7	52·1	52·7	52·1	52·2	51·9	52·2	52·6	52·2	52·7
długość nóg	48·6	48·7	47·7	47·9	47·9	47·6	46·8	47·7	47.6	48.1	47·8	47·3	47·8	46·8

Podług: [1]) T.-Hryncewicza, [2]) Kopernickiego, [3]) T.-Hryncewicza.

Różnica w stosunku długości tułowia i nóg tak w oddzielnych guberniach Królestwa jak i pomiędzy oddzielnymi ludami występuje w znaczniejszej mierze w liczbach bezwzględnych, w stosunku zaś tych wymiarów do wzrostu zaciera się poniekąd, chociaż i tu, nie można jej nie dostrzedz. Tak np. w gubernii warszawskiej, radomskiej i lubelskiej mają Polacy długość tułowia mniejszą w stosunku do wzrostu (od 51·7—52·1%) niż w płockiej, kaliskiej, łomżyńskiej i siedleckiej (52·4—52·7%), nogi zaś w stosunku do wzrostu są dłuższe w gub. warszawskiej i kaliskiej (48·6—48·7%), natomiast krótsze w radomskiej, płockiej, łomżyńskiej i lubelskiej (od 47·6% do 47·9%), a szczególnie w siedleckiej (46·8%).

Polacy nie różnią się długością tułowia (52·1% wzrostu) od Ukraińców, Podolan, górali ruskich i Litwino-łotyszów (51·9 do 52·2%), a ustępują nieco Białorusinom i Wielkorosyanom (52·6 do 52·7%). Co do długości nóg Polacy (47·7%) nie różnią się od Ukraińców, górali ruskich i Litwino-łotyszów (47.6—47·8%), przewyższają krótkonogich Białorusinów (47·3%), a szczególnie Wielkorosyan (46·8%) i ustępują Podolanom, mającym nogi dłuższe (48·1%). Jednem słowem Polacy mają krótszy tułów przy dłuższych nogach i przez to proporcyonalnością budowy najbardziej przypominają Ukraińców, górali ruskich i Litwino-łotyszów; Podolanie przewyższają ich nieco krótszym tułowiem i dłuższemi odnóżami podczas gdy u Białorusinów, a szczególnie u Wielkorosyan tułów jest dłuższy lecz osadzony na krótszych nogach.

Siąg czyli rozwartość rąk, podany przez niektórych tylko badaczy i to sumarycznie, pozwala nam wykazać jedynie ogólne przeciętne wymiary, bardzo nierówne co do ilości spostrzeżeń, jak to widzimy z następnej tabeli:

Przeciętna bezwzględna miara ta u Polaków = 175·09 cm (1082063 : 618), a w stosunku odsetnym do wzrostu = 106·37, według gubernii zaś wynosi:

w gub.	warszawskiej . .	177·6 cm	(33740 : 19)	czyli	= 108·14
„	kaliskiej . . .	180·4 „	(46900 : 26)	„	= 108·27
„	radomskiej . .	172·3 „	(225713 : 131)	„	= 106·35
„	płockiej . . .	177·1 „	(354181 : 200)	„	= 106·39
„	łomżyńskiej . .	175·0 „	(99770 : 57)	„	= 108·13
„	lubelskiej . . .	173·7 „	(307419 : 177)	„	= 105·04
„	siedleckiej . . .	179·2 „	(14340 : 8)	„	= 107·31

Siąg przewyższa wzrost u Polaków o 10·49 cm, a w stosunku

odsetnym o 6·37%. W oddzielnych guberniach przeciętny wymiar rozwartości rąk waha się o 9·3 cm, czyli w stosunku do wzrostu o 3·10%.

Obwód piersi, zbadany na jeszcze mniejszej liczbie osób i przez nas obliczony wynosi 897·54 mm (469415 : 523)) i waha się od 746 do 1015 mm. Stosunek obwodu piersi do wzrostu = 54·59 przy minimum 46·62 i maximum 62·74.

U Wielkorosyan Siemiejskich (167) obwód piersi wynosi o wiele mniej, mianowicie 869 mm, a w stosunku do wzrostu 52·8. Tak mały obwód piersi u ludu, który się wyróżnia wyjątkowo silną budową, przypisujemy temu, że badani byli ludzie wieku popisowego. U Wielkorosyan różnych gubernii obwód piersi waha się od 51·05 do 53·46. (Gałaj, Łukin, Grigoriew, Charuzin, Iwanowskij).

Diebold znalazł u 200 Ukraińców (gub. kijowskiej) różnego wieku przeciętny obwód piersi = 938·8 mm czyli 56·2%, a Gilczenko u 55 Ukraińców, kubańskich kozaków, wieku młodego tylko 894 mm, czyli 52·5% wzrostu.

U Litwinów znalazł Baronas 55·46, Brennsohn 55·49, u Liwów Waldhauer 53·56, Charuzin u większej liczby Estów tylko 51·43, Grube zaś 56·78.

Perymetr piersi Polaków przewyższa według naszych obliczeń połowę wzrostu o 74·54 mm, u Wielkorosyan Siemiejskich różnica ta wynosi 47·5 mm, u kubańskich kozaków 44·4 mm, a u Ukraińców według Diebolda nawet 104·8 mm.[1]). Dotychczas wiadomo było, że różnica pomiędzy połową wzrostu a objętością piersi jest u Małorusów, plemion fińskich (Estów, Liwów) i Litwinów, jak to wykazały badania Sniegirowa i innych, znaczniejsza niż u Wielkorosyan, a jeszcze więcej niż u Białorusinów i Polaków (wykazujących tylko 32·5 i 33·5 różnicy), nie mówiąc już o żydach, u których otrzymuje się liczby ujemne (—1 do —5 mm). Jednakże okazuje się, że Polacy, wyłączywszy popisowych o wzroście jeszcze nieukończonym, wogóle nie należą do bardzo nizkich, a w wieku dojrzałym mają krępą postawę z szeroką, dobrze rozwiniętą klatką piersiową i pod tym względem nie ustępują innym narodom.

---

[1]) Wysoki obwód piersi u Polaków i Ukraińców w porównaniu z innymi tłumaczy się tem, że badani byli ludzie wieku dojrzałego.

Objętość piersi według oddzielnych pomiarów przedstawia się, jak następuje:

Obwód piersi w mm	Polacy Królestwa Polskiego	
	w liczbach bezwzględnych	w %
od 700 do 750	1	0·2
„ 751 „ 800	7	1·3
„ 801 „ 850	79	15·1
„ 851 „ 900	211	40·3
„ 901 „ 950	160	30·6
„ 951 „ 1000	64	12·2
„ 1001 „ 1015	1	0·2

Najpospolitsze są obwody piersi wynoszące od 851 do 950 mm (70·9%), a więc mające wymiar znaczny; wymiary tak wyższe jak i niższe od przytoczonych spotykają się jednakowo rzadko (16·6% i 12·4%).

W jakim stosunku obwód piersi pozostaje do miary wzrostu, wskazuje tabelka następująca:

Obwód piersi w % wzrostu	w liczbach bezwzględnych	w %	Obwód piersi w % wzrostu	w liczbach bezwzględnych	w %
46·62—47	2	0·4	55·01—56	57	10·9
47·01—48	1	0·2	56·01—57	62	11·8
49·01—50	19	3·6	57·01—58	36	6·9
50·01—51	28	5·3	58·01—59	28	5·3
51·01—52	51	9·7	59·01—60	12	2·3
52·01—53	59	11·3	60.01—61	6	1·1
53·01—54	72	13·8	61·01—62	1	0·2
54·01—55	86	16·4	62·01—63	3	0·6

Powyższa tabelka wykazuje, że stosunek obwodu piersi do wzrostu bardzo stopniowo i prawidłowo wzrasta aż do swego maximum przy wskaźnikach 54·01—55 (16·4%), a następnie zmniejsza się. Największe liczby przypadają na średnie stosunki od 52·01

do 57 (64·2%), wyższe od nich spotykają się nieco częściej (19·2%) niż niższe (16·4%). Potwierdza to znaczny rozwój klatki piersiowej u Polaków.

b) Kobiety.

Długość tułowia u kobiet wynosi 80·7 cm (318653 : 395) a w stosunku do wzrostu 52·6, długość nóg 72·7 cm (287365 : 395), w odsetkach zaś wzrostu 47·4.

W porównaniu z mężczyznami kobiety mają bezwzględną długość tułowia o 5 cm, a długość nóg o 6 cm mniejszą; pierwszy z tych wymiarów, wyrażonych w procentach wzrostu jest u nich o 0·5% większy, drugi zaś o 0·3% mniejszy niż u mężczyzn; jednem słowem proporcyonalnością budowy kobiety nie różnią się prawie od mężczyzn.

Podobnie, jak to zrobiliśmy powyżej dla mężczyzn, zestawiamy dla Polek i innych kobiet dane tyczące się długości tułowia i nóg oraz ich wzajemnego stosunku:

	395 Polek Królestwa polskiego							
	radomska 59	płocka 200	łomżyńska 31	lubelska 105	Razem	Ukrainek[1]) 237	Białorusinek[1]) 141	Litwino-łotyszek[1]) 107
	w liczbach bezwzględnych							
Wzrost w cm	153·1	154·7	151·3	152	153·5	154·8	152·3	152·6
długość tułowia	79·4	81·9	78·8	79·6	80·7	82·9	81	79·6
długość nóg	73·7	72·8	72·1	72·3	72·7	71·9	70·2	72·9
	w % wzrostu							
długość tułowia	52·4	52·9	52·1	52·4	52·6	53·5	53·2	52·2
długość nóg	47·6	47·1	47·7	47·6	47·4	46·4	46·7	47·8

Pomiędzy Polkami przytoczonych gubernii spostrzegamy pewną różnicę w stosunkach budowy lecz tylko w liczbach bez-

[1]) Podług: T. Hryncewicza.

względnych; porównane z wzrostem różnice te giną podobnie, jak to widzieliśmy u mężczyzn.

Proporcyonalnością budowy Polki najbardziej przypominają Litwino-łotyszki, mają jednak nieco krótszy tułów (52·6 i 52·2%) i o tyleż dłuższe nogi (47·4—47·8%); stosunek ten u Ukrainek i Białorusinek jest nieco odmienny (53·2 i 53·5%; 46·4 i 46·7%).

Dla siągu czyli rozwartości rąk u Polek mamy jeszcze mniej spostrzeżeń niż dla mężczyzn. Podług nich siąg wynosi 160·83 cm (599889:373), to jest przewyższa o 7·2 cm miarę wzrostu (153·6 cm); wyrażony w odsetkach wzrostu wynosi 104%. Kobiety w porównaniu do mężczyzn mają siąg o 14·26 cm, czyli o 3·4% wzrostu krótszy.

Co do gubernii, w których robione były pomiary siągu, to tylko w Płockiem jest on nieco znaczniejszy przy wyższym wzroście kobiet, natomiast długość siągu w stosunku do wzrostu żadnej prawie nie przedstawia różnicy w ogólnej przeciętnej, jak to wykazują następujące dane według gubernii:

gub. radomska	159·5	cm	(94105:59),	czyli	= 104·8
„ płocka	162·1	„	(324200:200)	„	= 104·8
„ łomżyńska	159·1	„	(14319:9)	„	= 104·7
„ lubelska	159·3	„	(167265:105)	„	= 104·8

Objętość piersi Polek w Królestwie mierzył tylko Dr Rutkowski, mianowicie u 200 kobiet z gub. płockiej (pow. płoński); miara ta wynosiła przeciętnie 812 mm (162400:200) a w stosunku do wzrostu 52·48. Bezwzględne miary objętości piersi wahały się od 720 do 980 mm, t. j. w granicach 260 mm, a w % wzrostu od 48·41 do 62·23, t. j. w granicach 13·72%. Kobiety przeciętną miarą obwodu piersi ustępują mężczyznom o 85·5 mm, czyli o 2·11% wzrostu. Polki mają więc w porównaniu z mężczyznami klatkę piersiową o wiele słabiej rozwiniętą, nawet jeżeli się uwzględni ich wzrost niższy. Wiadomo bowiem, że z przyrostem wzrostu nie zwiększa się proporcyonalnie obwód piersi. Na tej zasadzie i innych danych fizycznej budowy słusznie badacze Polaków: Elkind i Rutkowski wypowiedzieli zdanie, że Polki są słabiej zbudowane od swych mężczyzn. To samo zauważyłem i ja przy swych obecnych badaniach górali polskich.

3. Powłoka ciała.

a) Mężczyźni.

Barwa skóry.

Barwa skóry, badana u Polaków z Królestwa, w porównaniu z innymi narodami, tak się przedstawia: (Patrz. tab. str. 265).

U Polaków Królestwa wszyscy autorowie znajdowali w $^2/_3$ wypadków skórę jasną (67·1%) a w $^1/_3$ ciemną (32·9%) i to przeważnie w odmianie płowej (24·5%). U Polaków galicyjskich według Majera skóra ciemna (57·8%) przeważa nad jasną (42·2%) i występuje też przeważnie w odmianie płowej (50·2%). Wybitniej niż u Polaków Królestwa występuje skóra jasna u Ukraińców (86%), Podolan (77·7%) i Wielkorosyan (87·1%), natomiast słabiej u Białorusinów (56·9%) i Litwino-łotyszów (55·2%), u jednych tylko Rusinów galicyjskich skóra ciemna przeważa jeszcze znaczniej (68·1%) niż u Polaków galicyjskich. Polacy Królestwa zajmują więc miejsce pośrednie między Ukraińcami, Podolanami i Wielkorosyanami, mającymi skórę jaśniejszą, a Białorusinami, Litwino-łotyszami o skórze ciemniejszej, oraz Polakami i Rusinami galicyjskimi ze skórą jeszcze ciemniejszą.

Barwa włosów.

Ponieważ autorowie, których pracami posługiwaliśmy się, badali włosy i oczy na większej liczbie osobników, niż skórę, pozwala to nam rozpatrzyć oddzielnie włosy i oczy według gubernii i zestawić je z danemi dla innych ludów.

Włosy rozpatrujemy w 4 barwach głównych: blond, szatyn, brunet i rude [1]). (Patrz tab. str. 266).

Z tabeli tej widzimy, że najczęstszą barwą włosów u Polaków Królestwa jest szatyn (50·2%), rzadszą nieco blond (35·0%), o połowę mniej występują brunet i czarne (14·4%). W gub. warszawskiej, piotrkowskiej i kieleckiej pospolicie występują włosy szatyn (55·7—60·0%) i znacznie przeważają nad włosami blond (33·3—14·3%), w gub. łomżyńskiej barwy szatyn (42·6%) i blond

---

[1]) W pracach Elkinda i Dzierzyńskiego włosy barwy nazwanej „tiemno-rusa“ zaliczyliśmy do szatyn, a „świetło-rusa“ i „biełokura“ do blond

Skóra	Polaków Królestwa Polskiego	Polaków galicyjskich [1]	Ukraińców [2]	Podolan [2]	Rusinów galicyjskich [1]	Białorusinów [2]	Litwinołotyszów [2]	Wielkorosyan [2]
	1000	1175	2619	251	1356	961	476	218
w liczbach bezwzględnych								
jasna l. biała	671	496	2250	195	433	547	263	190
płowa	245	590	268	37	758	355	198	16
śniada	84	89	101	19	165	59	15	12
ciemna (płowa + śniada)	329	679	369	56	923	414	213	28
w %								
jasna l. biała	67·1	42 2	86·0	77·7	31·9	56·9	55·2	87·1
płowa	24·5	50·2	10·2	14·7	55·9	36·9	41·6	7·3
śniada	8·4	7·6	3·8	7·6	12·2	6·1	3·1	5·5
ciemna (płowa + śniada)	32·9	57·8	14·0	22·3	68·1	43·0	44·7	12 8

Podług: [1]) Majera, [2]) T.-Hryncewicza.

Barwa włosów	Polaków Królestwa Polskiego											Rusinów								
	warszaw.	piotrkow.	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem	galicyjskich [1]	Ukraińców [2]	Podolan [2]	galicyjskich [1]	Górali ruskich [3]	Hucułów [4]	Razem	Białorusinów [2]	Litwino-łotyszów [2]	Wielkorosyan [2]
	236	15	62	7	139	399	89	303	9	1259	2835	2619	250	1337	187	135	4528	961	476	212
	w liczbach bezwzględnych																			
blond	74	5	31	1	30	154	45	93	8	441	1284	849	98	427	10	9	1393	380	236	125
szatyn	149	9	24	6	66	189	38	151	—	632	1033	1487	135	453	121	12	2208	524	209	85
brunet i czarne	12	1	7	—	43	54	3	59	1	180	369	250	16	270	55	114	705	51	30	1
rude	1	—	—	—	—	2	3	—	—	6	149	33	1	187	1	—	222	6	1	1
	w %																			
blond	31·3	33·3	50·0	14·3	21·6	38·6	50·6	30·7	88·9	35·0	45·3	32·4	39·0	31·9	5·3	6·6	30·8	39·4	49·6	59
szatyn	63·1	60·0	38·7	85·7	47·5	47·4	42·6	49·8	—	50·2	36·4	56·8	53·8	34·0	64·7	8·9	48·8	54·5	43·9	40·1
brunet i czarne	5·1	6·7	11·3	—	30·9	13·5	3·4	19·5	11·1	14·4	13·0	9·6	6·4	20·1	29·4	84·4	15·6	5·3	6·3	0·4
rude	0·4	—	—	—	—	0·5	3·4	—	—	0·5	5·2	1·2	0·8	14·0	0·5	—	4·9	0·6	0·2	0·4

Podług: [1] Majera, [2] T.-Hryncewicza, [3] Kopernickiego, [4] Wowka.

(50·6%) są mniej więcej równo częste, w siedleckiej i kaliskiej przeważają włosy blond (50—88·9%), w lubelskiej, płockiej i radomskiej obok częstej barwy szatyn (47·4—49·8%) występuje blond (21·6—38·6%) i rzadziej brunet (13·5—30·9%).

U Polaków galicyjskich barwa blond (45·3%) nad szatyn (36·4%) przeważa nieco więcej niż u Polaków Królestwa; są oni najbardziej zbliżeni do rodów ruskich (szatyn 48·8%, blond 30·8%, brunet 15·6%), w szczególności do Ukraińców, Podolan i Białorusinów (szatyn 54·5%, blond 39·4%), a ustępują bardziej ciemnym Rusinom galicyjskim i góralom ruskim oraz jasnowłosym Litwino-łotyszom (blond 49·6%, szatyn 43·9%) i Wielkorosyanom (szatyn 40·1, blond 59·%).

Jeszcze wyraźniej wystąpi różnica pomiędzy ludami, jeżeli barwy włosów podzielimy na jasne i ciemne, zaliczając do pierwszych blond i rude, do ciemnych brunet i czarne, a szatyn dzieląc pomiędzy obie kategorye włosów; otrzymamy wtedy:

Włosy	Polaków		Rusinów						Białorusinów	Litwino-łotyszów	Wielkorosyan
	Królestwa Polskiego	galicyjskich [1])	Ukraińców	Podolan	galicyjskich	Górali ruskich	Hucułów	Razem			
	1259	2835	2619	250	1337	187	135	4528	961	476	212
	w liczbach bezwzględnych										
jasne	763	1950	1626	167	841	71	15	2720	648	342	169
ciemne . . .	496	885	993	83	496	116	120	1808	313	134	43
	w odsetkach										
jasne	60·7	68·8	62·1	66·8	62·9	38·0	11·1	60·1	67·4	71·8	79·7
ciemne . . .	39·3	31·2	37·9	33·2	37·1	62·0	88·9	39·9	32·6	28·1	20·3

Włosy jasne przeważają u Polaków Królestwa (60·7%), lecz występują mniej stale niż u Polaków galicyjskich (68·8%), wielu rodów ruskich (62·1—66·8%) (wyjąwszy górali ruskich, z przeważającą liczbą włosów ciemnych 62—88 i 9%) i jasnowłosych Białorusinów (67·4%) a szczególnie niż u Litwino-łotyszów (71·8%) i Wielkorosyan (79·7%).

[1]) Podług Majera.

Barwa oczu.

W następującej tabeli zestawieni są, pod względem barwy oczu, Polacy z różnych gubernii Królestwa ze swymi współplemieńcami, przyczem dla braku spostrzeżeń o barwach mieszanych podajemy tylko barwy główne: (Patrz tab. str. 238).

W połowie wypadków oczy Polaków Królestwa są błękitne (50·8%) i występują stalej w gub. piotrkowskiej, kieleckiej, radomskiej i płockiej (65·5—100%), słabiej w warszawskiej (43·6%), łomżyńskiej (37·1%), lubelskiej (35·3%) i siedleckiej (33·3%). Po błękitnej trzy inne barwy są dosyć częste, pospoliciej piwna (21·5%) niż zielona 11·1% i siwa (16·7%). Co do oddzielnych gubernii, to piwna barwa przeważa nad dwiema innemi w radomskiej, płockiej, lubelskiej i siedleckiej (17·5—33·3%), siwa przeważa w warszawskiej i kaliskiej (24·6—25·8%), a w łomżyńskiej zielona (29·2%), nad piwną (21·3%).

Jak wiadomo, błękitna barwa łączy się ściśle z siwą, tak że trudno je nieraz odróżnić, często więc przy badaniach jeden zalicza te same oczy do błękitnych, drugi do siwych. Otóż, jeżeli połączymy te dwie barwy w jedną siwo-błękitną, to przekonamy się, że przeważają u Polaków oczy siwo-błękitne, występujące jak w ogólnej liczbie (67·5%), tak też bardzo wybitnie w oddzielnych guberniach (58—100%), wyjąwszy łomżyńską i siedlecką, w których obok siwo-błękitnych (49·4 i 44·4%) występują w znaczniejszej liczbie piwne (21·3 i 33·3%) i zielone (29·2 i 22·2%).

Połączenie barw siwej i błękitnej w jedną ułatwia porównanie Polaków Królestwa z innymi ludami. Stoją oni bliżej Polaków galicyjskich z oczami barwy siwo-błękitnej (58·4%), więcej od nich zbliżają się do Wielkorosyan (74·0%), różnią się nieco od Litwinołotyszów (52·9%) i Białorusinów (46·3%) ze znacznym procentem oczu zielonych (36·8—32·7%) i od rodów ruskich, u których przy siwo-błękitnych, wabających się w szerokich granicach (u Ukraińców 58·4%, Podolan 42·6%, Rusinów galicyjskich 38·5%, górali ruskich 12·7—20%), występują zamiast zielonych, jak to widzimy u Białorusinów i Litwino-łotyszów, oczy piwne (od 26·3—63%).

W następującej tabeli zestawiamy połączenia barwy włosów i oczu dla Polaków z poszczególnych gubernii Królestwa Polskiego. (Patrz tab. str. 270).

Oczy	Polaków Królestwa Polskiego											Rusinów								
	warszaw.	piotrkow.	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem	galicyjskich [1])	Ukraińców [2])	Podolan [3])	galicyjskich [1])	Górali ruskich [3])	Hucułów [4])	Razem	Biało-rusinów [2])	Litwino-łotyszów [2])	Wielko-rosyan [3])
	236	15	62	7	139	399	89	303	9	1259	2840	2619	251	1356	189	135	4550	961	466	212
	w liczbach bezwzględnych																			
błękitne	103	12	20	7	91	264	33	107	3	640	330	1284	99	256	10	28	1663	400	223	114
zielone	32	1	12	—	18	26	26	23	2	140	359	399	48	306	65		832	315	171	23
siwe	58	1	16	—	2	39	11	82	1	210	1346	246	8	266	14	23	557	38	12	43
piwne	43	1	14	—	28	70	19	91	3	269	835	690	96	528	100	84	1498	208	60	32
	w %																			
błękitne	43·6	80·0	32·2	100·0	65·5	66·2	37·1	35·3	33·3	50·8	11·5	49·0	39·4	18·9	5·3	20·0	36·5	41·6	48·1	53·8
zielone	13·5	6·6	19·3	—	12·9	6·6	29·2	7·6	22·2	11·1	12·5	15·2	19·1	22·5	34·4		18·2	32·7	36·8	10·9
siwe	24·6	6·6	25·8	—	1·4	9·7	12·3	27·1	11·1	16·7	46·9	9·4	3·2	19·6	7·4	17·0	12·2	4·7	4·8	20·2
piwne	18·2	6·6	22·6	—	20·1	17·5	21·3	30·0	33·3	21·3	29·1	26·3	38·2	39·0	53·0	63·0	33·0	20·7	10·3	15·0

Podług: [1]) Majera, [2]) T.-Hryncewicza, [3]) Kopernickiego, [4]) Wowka.

Włosy

Oczy	Warszawska 236 blond	szatyn	brunet i czarne	rude	Piotrkowska 15 blond	szatyn	brunet i czarne	rude	Kaliska 62 blond	szatyn	brunet i czarne	rude
błękitne	32	67	4	–	5	6	1	–	11	7	2	–
zielone	9	21	2		–	1	–	–	7	4	1	
siwe	25	30	2	1	–	1	—	—	10	6	—	—
piwne	8	31	4	—	–	1	—	—	3	7	4	–

Oczy	Kielecka 7 blond	szatyn	brunet i czarne	rude	Radomska 139 blond	szatyn	brunet i czarne	rude	Płocka 399 blond	szatyn	brunet i czarne	rude
błękitne	1	6	—	—	26	42	23	—	130	121	12	1
zielone	—	—	—	—	2	14	2	—	9	10	7	—
siwe	—	—	—	—	1	—	1	—	7	19	13	—
piwne	—	—	—	—	1	10	17	–	8	39	22	1

Oczy	Łomżyńska 89 blond	szatyn	brunet i czarne	rude	Lubelska 303 blond	szatyn	brunet i czarne	rude	Siedlecka 9 blond	szatyn	brunet i czarne	rude
błękitne	18	14	—	1	49	57	1	—	3	—	—	—
zielone	11	13	1	1	4	12	7	—	2	—	—	—
siwe	9	2	—	—	32	49	1	—	1	—	—	—
piwne	7	9	2	1	8	33	50	—	2	—	1	—

Oczy	Razem w liczbach bezwzględn. i w % 1259 blond	szatyn	brunet i czarne	rude
błękitne	(21·8%) 275	(25·5) 320	(3·4) 43	(0·1) 2
zielone	(3·5%) 44	(5·9) 75	(1·6) 20	(0·1) 1
siwe	(6·7%) 85	8·5 (107)	(1·3) 17	(0·1) 1
piwne	(2·9%) 37	(10·3) 130	(7·9) 100	(0·1) 2

Najpospolitszemi połączeniami barw u Polaków Królestwa są oczy błękitne z włosami szatyn (25·5%) i blond (21·8%), o wiele rzadziej spotyka się oczy piwne z włosami szatyn (10·3%) i brunet (7·9%) i siwe z włosami szatyn (8·5%) lub blond (6·7%). Jeżeli połączymy dwie barwy oczu błękitną i siwą w jedną, jak to zrobiliśmy powyżej, i zestawimy je z barwami włosów, to okaże się, że najczęstszemi połączeniami są oczy błękitno-siwe z włosami szatyn (34%) lub blond (28·5%).

Porównywamy teraz naszych Polaków z innymi współplemiennymi ludami pod względem połączeń różnych barw oczu z włosami ciemnymi i jasnymi, zaliczając do pierwszych włosy blond i rude, do drugich włosy brunet i czarne, a szatyn dzieląc pomiędzy te dwie kategorye.

		Polaków Król. Polskiego	Ukraińców	Górali ruskich	Białorusinów	Litwino-łotyszów	Wielkorosyan	Polaków Król. Polskiego	Ukraińców	Górali ruskich	Białorusinów	Litwino-łotyszów	Wielkorosyan
		w liczbach bezwzględnych						w %					
Oczy błękitne	z włosami jasnymi	437	656	4	304	166	84	34·7	25·0	2·1	31·6	34·9	41·2
	ciemnymi	203	753	1	96	63	10	16·1	28·7	0·5	10·0	13·2	4·9
Oczy zielone	z włosami jasnymi	83	131	28	219	134	48	6·6	5·0	14·8	22·8	28·2	23·5
	ciemnymi	57	181	20	96	41	5	4·5	6·9	10·6	10·0	8·6	2·5
Oczy siwe	z włosami jasnymi	140	104	21	27	17	26	11·1	4·0	11·1	2·8	3·5	12·7
	ciemnymi	70	120	22	18	6	4	5·6	4·6	11·7	1·8	1·3	2·0
Oczy piwne	z włosami jasnymi	104	140	17	91	25	19	8·3	5·3	9·0	9·5	5·3	9·3
	ciemnymi	165	534	75	110	24	8	13·1	20·4	39·9	11·3	5·0	3·9

Z zestawienia wynika, że najczęstszem połączeniem wogóle są oczy błękitne z włosami jasnymi, które też najstalej występuje u Polaków Królestwa (34·7%).

U Ukraińców największy procent dają oczy błękitne z włosami jasnymi (25%) i ciemnymi (28·7%), a następnie piwne z ciemnymi (20·4%), u Białorusinów i Litwino-łotyszów częściej wystę-

pują oczy błękitne z włosami jasnymi (31·6 i 34·9%) niż zielone z jasnymi (22·8 i 28·2%), u Wielkorosyan barwa błękitna z włosami jasnymi jeszcze stalej występuje (41·3%) przy takiej samej mniej więcej częstości połączeń oczu zielonych z jasnymi (23·5%). Podobne połączenie barw wykazują pokrewne ludy, tylko u górali ruskich inny występuje stosunek, przeważają bowiem oczy piwne z włosami ciemnymi (39·8%) i rzadziej z jasnymi (19%).

Jeżeli na zakończenie połączymy barwy oczu i włosów w dwa działy główne, typu jasnego i ciemnego, zaliczając do pierwszego oczy jasne (błękitne, zielone i siwe) z włosami jasnymi (t. j. blond), do ciemnego oczy piwne z włosami ciemnymi (t. j. brunet i czarne), a inne połączenia barw oczu z włosami szatyn podzielimy pomiędzy 2 grupy poprzednie, to różnice jeszcze bardziej wystąpią jak w oddzielnych guberniach, tak też u oddzielnych ludów. (Patrz tab. 273).

Wszyscy mieszkańcy oddzielnych gubernii mają przeważający typ jasny; do przeciętnego typu Polaka z $^2/_3$ typu jasnego (62·3%) najbardziej są zbliżeni mieszkańcy gubernii warszawskiej, piotrkowskiej i płockiej (63·6—66·6%); w wyższym stopniu występuje jaśniejszy typ w gub. kaliskiej, łomżyńskiej i siedleckiej (69·3—77·8%), w niższym zaś w kieleckiej, radomskiej i lubelskiej (54·7—57·1%).

W porównaniu z innemi grupami ludności występuje u Polaków Królestwa typ jasny nieco stalej niż u Polaków galicyjskich (57·9%) i Ukraińców (56·8%); natomiast silniej niż u nich występuje typ jasny u Podolan (66·9%), Białorusinów (72·9%), a szczególnie u Litwino-łotyszów (80·9%) i Wielkorosyan (86·8%); typ ciemny przeważa u Rusinów galicyjskich i górali ruskich (51 i 55·8%) [1]).

[1]) Obliczywszy w podobny sposób stosunek jasnego typu do ciemnego według innych autorów, znajdziemy u Rusinów gub. wołyńskiej typu jasnego 56%, ciemnego 44% (Kożuchow); na lewo-brzeżnej Ukrainie typ ciemny przeważa. W gub. charkowskiej jest typu jasnego 47%, ciemnego 53%, w połtawskiej jasnego 40%, ciemnego 60% (Krasnow), u wschodnich Białorusinów gub. smoleńskiej jasnego 49—52%, ciemnego 48—51% (Ejchgolz i Szczedrowicki). U Wielkorosyan różnych gubernii typ jasny waha się w dosyć szerokich granicach od 55 do 70%, w zależności od przymieszki obcoplemiennego ciemnego pierwiastku, z którym są zmieszani. U Estów typ jasny wynosi 60%, ciemny 40% (Grube), a u Liwów jasny 47%, ciemny 53% (Waldhauer).

Typy	Polaków											Rusinów					Białorusinów	Litwino-łotyszów	Wielkorosyan (staroobrzędców.)
	gubernii Królestwa Polskiego										galicyjsk.	Ukraińców	Podolan	galicyjskich	Górali ruskich	Razem			
	warszaw.	piotrkow.	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyń.	lubelska	siedlecka	Razem									
	w liczbach bezwzględnych																		
jasny	150	10	43	4	76	262	63	169	7	784	1662	1488	168	663	83	2402	701	385	177
ciemny	86	5	19	3	63	137	26	134	2	475	1206	1131	83	693	105	2012	260	91	27
	w %																		
jasny	63·6	66·6	69·3	57·1	54·7	65·7	70·8	55·8	77·8	62·3	57·9	56·8	66·9	49·0	44·1	54·4	72·9	80·9	86·8
ciemny	36·4	33·3	30·6	42·8	45·3	34·3	29·2	44·2	22·2	37·6	42·1	43·2	33·1	51·0	55·8	45·5	27·2	19·1	13·2

Wszystkie te grupy plemienne posiadają typ jasny słabiej występujący niż u ich współplemieńców na starych osadach prawego brzegu Dniepru i u Polaków. Wielkorosyanie ustępują też jasnemu typowi staroobrzędowców. Estończycy mają przeważający typ jasny.

Polacy Królestwa przeto zajmują miejsce pośrednie pomiędzy bardziej jasnym typem Białorusinów, Litwino-łotyszów i Wielkorosyan a ciemniejszym nieco Polaków galicyjskich a szczególnie Rusinów.

b) Kobiety.

Barwa skóry.

Rozmieszczenie barw skóry u Polek w Królestwie, w zestawieniu z innemi kobietami, tak się przedstawia:

Barwa skóry		Polek Królestwa 621	Polek galicyjsk. 211	Ukrainek 647	Rusinek galicyjsk. 133	Białorusinek 141	Litwino-łotyszek 107
		w liczbach bezwzględnych					
biała l. jasna		424	122	543	40	77	71
płowa	ciemna	154	71	73	78	59	35
śniada		43	18	31	15	5	1
	razem ciemna	197	89	104	93	64	36
		w %					
biała l. jasna		68·3	57·8	83·9	30·0	54·6	66·4
płowa	ciemna	24·8	33·6	11·2	58·6	41·8	32·7
śniada		6·9	8·5	4·7	11·2	3·5	0·9
	razem ciemna	31·7	42·1	15·9	69·8	45·3	33·6

U Polek z Królestwa skóra biała występuje (68·3%) z jednaką częstością jak u Litwino-łotyszek (66·4%), a słabiej niż u Ukrainek (83·9%), natomiast stalej niż u Polek galicyjskich (57·8%) i Białorusinek, u których przeważa barwa skóry ciemna (69·8%).

Pod względem rozmieszczenia barw skóry, Polki z Królestwa nie różnią się od mężczyzn, podobnie jak i inne zestawione obok nich plemiona.

Barwa włosów.

Barwa włosów u badanych Polek z Królestwa w zestawieniu z innemi pokrewnemi kobietami tak się przedstawia:

Barwa włosów	P o l e k									R u s i n e k					
	K r ó l e s t w a P o l s k i e g o								galicyjskich [1]	Ukrainek [2]	galicyjskich [1]	Hucułek [3]	Razem	Białorusinek [2]	Litwino-łotysz. [2]
	warszaw.	piotrkow.	kaliska	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	Razem							
	197	1	28	60	231	1	106	624	211	647	133	52	832	140	107
	w l i c z b a c h b e z w z g l ę d n y c h														
blond .	58	—	12	11	78	1	35	195	88	181	40	3	224	72	65
szatyn .	123	1	10	25	111	—	43	313	77	297	63	10	370	62	39
brunet i czarne	12	—	3	24	38	—	28	105	46	169	30	39	238	6	3
rude .	4	—	3	—	4	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—
	w %														
blond .	29·4	—	42·8	18·3	33·8	100·0	33·0	31·2	41·7	27·8	30·0	5·7	26·9	51·1	60·7
szatyn .	62·4	100·0	35·7	41·7	48·0	—	40·6	50·2	36·4	45·9	47·3	19·2	44·5	44·7	36·4
brunet . i czarne	6·1	—	10·7	40·0	16·4	—	26·4	16·8	21·7	26·0	22·5	75·0	28·6	4·2	2·8
rude .	2·0	—	10·7	—	1·7	—	—	1·8	—	—	—	—	—	—	—

Polki w Królestwie w połowie wypadków mają włosy szatyn (50·2%) a w 1/3 blond (31·2%), rzadko brunet i czarne (16·8%) a wyjątkowo rude (1·8%). Co do oddzielnych gubernii, to w warszawskiej przeważa znacznie szatyn (62·4%), w kaliskiej i płockiej obok włosów szatyn (35·7 i 48%) występują i blond (42·8 i 33·8%) a nieraz też brunet i czarne (10·7 i 16·4%); w radomskiej i lubelskiej przy włosach szatyn (41·7 i 40·6%) znaczny jest procent brunet i czarnych (40·6 i 26·4%) a nieco rzadsze włosy blond (18·3 i 33%).

W porównaniu z innemi kobietami nasze Polki mają włosy szatyn częstsze niż u Polek galicyjskich, Ukrainek, Rusinek galicyjskich, u których przy podobnej liczbie blondynek, częściej występują brunetki; u Hucułek przeważają brunetki, a u Białorusinek i Litwino-łotyszek blondynki.

W rozmieszczeniu barw włosów Polki z Królestwa, podobnie jak galicyjskie, Białorusinki i Litwino-łotyszki, nie różnią się od

Podług: [1]) Majera, [2]) T.-Hryncewicza, [3]) Wowka.

swych mężczyzn; natomiast Ukrainki i Rusinki galicyjskie mają częściej ciemne barwy włosów niż mężczyźni, a Hucułki odwrotnie.

Jeszcze wyraźniej występuje barwa włosów przy ich podziale na jasne i ciemne, przyczem trzymamy się tego samego podziału, co u mężczyzn i zestawiamy obok Polek Królestwa obliczone w ten sam sposób inne kobiety:

Włosy	Polek		Rusinek						Polek		Rusinek					
	Królest. Pol.	galicyjskich	Ukrainek	galicyjskich	Hucułek	Razem	Białorusinek	Litwino-łotyszek	Królest. Pol.	galicyjskich	Ukrainek	galicyjskich	Hucułek	Razem	Białorusinek	Litwino-łotyszek
	w liczbach bezwzględnych								w %							
jasne	363	127	330	127	8	409	103	85	58·2	60·2	51·0	60·2	15·4	49·1	73·6	79·4
ciemne	261	84	317	84	44	423	37	22	41·8	39·8	49·0	39·8	84·6	50·8	26·4	20·6

Według powyższego wykazu u Polek Królestwa, galicyjskich oraz u Rusinek w $^2/_3$ przeważają włosy jasne (58·2—60·2%), u Białorusinek i Litwino-łotyszek jeszcze znaczniej (73·6 i 79·4%), u Ukrainek występują obie barwy jednakowo często (51 i 49%), a u Hucułek pospolicie ciemne (84·6%).

Barwa oczu.

Główne barwy oczu u naszych Polek w porównaniu z kobietami innych ludów tak się przedstawiają: (Patrz tab. na str. 277).

Polki z Królestwa mają częściej oczy błękitne (46·8%), rzadziej piwne (23·7%) i siwe (22·9%), podczas gdy u Polek galicyjskich przewagę mają piwne (32·7%) nad innemi (19·1—24·2%). U wszystkich rodów ruskich przeważają jeszcze znaczniej oczy piwne (42·6—58·8%) przy spotykanych innych barwach (16·3—21·5%), u Białorusinek przeważają zielone (41·1%) nad błękitnemi (25·5%) i piwnemi (24·1%), u Litwino-łotyszek występują częściej barwy: błękitna i zielona (38·3 i 36·4%) niż piwna (22·4%). Wogóle Polki Królestwa barwą błękitną przewyższają inne kobiety;

Oczy	Polek: Królestwa Polskiego: warszaw. 197	piotrkow. 1	kaliska 28	radomska 60	płocka 231	łomżyńsk. 1	lubelska 106	Razem 624	Polek: galicyjskich 214	Rusinek: Ukrainek 647	galicyjskich 133	Hucułek 52	Razem 832	Białorusinek 141	Litwino-łotyszek 107
	w liczbach bezwzględnych														
błękitne	85	—	3	27	133	1	43	292	52	127	17	15	152	36	41
zielone	5	1	—	10	13	—	12	41	41	107	22		136	58	39
siwe	58	—	20	7	45	—	13	143	51	137	33	9	179	13	3
piwne	49	—	5	16	40	—	38	148	70	276	61	28	365	34	24
	w %														
błękitne	43·1	—	10·7	45·0	57·6	100·0	40·6	46·8	24·2	19·6	12·7	28·8	18·3	25·5	38·3
zielone	2·5	100·0	—	16·7	5·6	—	11·3	6·6	19·1	16·5	16·5	17·3	16·3	41·1	36·4
siwe	29·4	—	71·4	11·6	19·5	—	12·3	22·9	23·8	21·1	24·8		21·5	9·2	2·8
piwne	24·9	—	18·0	26·7	17·3	—	35·8	23·7	32·7	42·6	45·8	53·8	43·9	24·1	22·4

u Litwino-łotyszek występuje błękitna i zielona, u Białorusinek częściej zielona, u Polek galicyjskich piwna, która jeszcze stalej występuje u Rusinek.

Połączenie dwóch barw w jedną błękitno-siwą, jak to zrobiliśmy dla mężczyzn, mało wpływa na rozmieszczenie barw właściwych kobietom różnych plemion. Polki Królestwa nie różnią się od swych mężczyzn, tylko barwa oczu błękitna przeważa u nich w stopniu wyższym. U kobiet barwy mają charakter bardzo rozproszony.

W poniższej tabeli zestawiamy połączenia barw włosów i oczu u kobiet: (Patrz tab. str. 278).

Okazuje się, że Polki pod względem rozmieszczenia barw oczu i włosów nie różnią się od swych mężczyzn, u których również najczęstszem połączeniem są oczy błękitne z włosami szatyn (25%), następnie blond (17·8%); rzadziej spotykają się oczy piwne z włosami szatyn (12%) i brunet (9·8%) lub siwe z włosami szatyn (10·1%) i blond (9·6%). Podobnie jak u mężczyzn, jeżeli połączymy barwy oczu błękitną z siwą, okażą się najczęstszemi oczy błękitno-siwe z włosami szatyn (35·1%), a następnie z włosami blond (27·4%).

Barwa oczu	warszawska 197				piotrkowska 1				kaliska 28				radomska 60				płocka 231				łomżyńska 1				lubelska 106				Razem w liczbach bezwzględn. i w % 624			
	Barwa włosów																															
	blond	szatyn	brunet i czarne	rude	blond	szatyn	brunet i czarne	rude	blond	szatyn	brunet i czarne	rude	blond	szatyn	brunet i czarne	rude	blond	szatyn	brunet i czarne	rude	blond	szatyn	brunet i czarne	rude	blond	szatyn	brunet i czarne	rude	blond	szatyn	brunet i czarne	rude
błękitna	28	54	1	2	—	—	—	—	2	—	—	1	8	13	6	—	57	64	10	2	1	—	—	—	15	25	3	—	111 (17·8)	156 (25·0)	20 (3·2)	5 (0·8)
zielona	2	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	5	3	—	4	5	4	—	—	—	—	—	8	4	—	—	16 (2·6)	18 (2·9)	7 (1·1)	0 (0·0)
siwa	24	32	2	—	—	—	—	—	9	8	1	2	1	3	3	—	14	19	11	1	—	—	—	—	12	1	—	—	60 (9·6)	63 (10·1)	17 (2·7)	3 (0·5)
piwna	4	34	9	2	—	—	—	—	1	2	2	—	—	4	12	—	3	23	13	1	—	—	—	—	—	13	25	—	8 (1·3)	76 (12·0)	61 (9·8)	3 (0·5)

Łącząc różne barwy oczu z włosami jasnymi i ciemnymi, zestawiamy nasze Polki z kobietami innych plemion pokrewnych:

Oczy	Włosy	Polek Królestwa Polsk. 624	Ukrainek 647	Białorusinek 141	Litwino-łotyszek 107	Polek Królestwa Polsk. 624	Ukrainek 647	Białorusinek 141	Litwino-łotyszek 107
		w liczbach bezwzględnych				w %			
błękitne	jasne	203	157	29	39	32·5	24·3	20·6	36·4
	ciemne	89	184	7	2	14·3	28·4	5·0	1·9
zielone	jasne	28	18	47	30	4·5	2·8	33·3	28·0
	ciemne	13	20	11	9	2·1	3·1	7·8	8·4
siwe	jasne	98	39	6	3	15·7	6·0	4·2	2·8
	ciemne	45	44	7	—	7·2	6·8	5·0	—
piwne	jasne	49	25	16	20	7·8	3·9	11·3	18·7
	ciemne	99	160	18	4	15·9	24·7	12·7	3·7

U Polek podobnie jak u mężczyzn najczęstszem połączeniem są oczy błękitne z włosami jasnymi (32·5%), a o połowę rzadsze oczy błękitne z włosami ciemnymi (14·3%), siwe z jasnymi (15·7%) i piwne z ciemnymi (15·9%). U Ukrainek jednakowo często występują oczy błękitne z włosami tak jasnymi (24·3%) jak i ciemnymi (28·4%) i piwne z ciemnymi (24·7%), u Białorusinek zielone z włosami jasnymi (33·3%) są częstsze niż błękitne z jasnymi (20·6%), a szczególnie niż piwne z obydwoma odcieniami włosów (11·3 i 12·7%); u Litwino-łotyszek. podobnie jak u Polek, najczęstsze jest połączenie oczu błękitnych i włosów jasnych (36·4%), po nich występują oczy zielone przy włosach jasnych (28%) i rzadziej oczy piwne z włosami jasnymi (18·7%).

Łącząc barwy włosów i oczu w dwa działy, otrzymujemy dane następujące: (Patrz str. 280).

U Polek pospolicie występuje w $^{2}/_{3}$ typ jasny (60·7%), podobnie jak u Białorusinek (61·7%); jest on u nich stalszy niż u Ukrainek (56·1%), u Litwino-łotyszek natomiast przeważa bardziej (71%).

Co do oddzielnych gubernii widzimy, że u Polek typ jasny najwybitniej występuje w kaliskiej, słabiej w warszawskiej i płockiej, a na równi prawie z ciemnym w lubelskiej i radomskiej.

Typy	Polki Królestwa Polskiego: warszawska	piotrkowska	kaliska	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	Razem	Ukrainek	Białorusinek	Litwino-łotyszek
	w liczbach bezwzględnych										
jasny . . .	122	1	20	30	148	1	58	380	363	87	76
ciemny . .	75	—	8	30	83	—	48	244	284	54	31
	w %										
jasny . . .	61·9	—	71·4	50·0	64·1	—	54·7	60·9	56·1	61·7	71·0
ciemny . .	38·1	100·0	28·5	50·0	35·9	100·0	45·3	39·1	43·9	38·3	29·0

W porównaniu do swych mężczyzn Polki co do rozmieszczenia typów nie wykazują różnicy, podobnie jak i Ukrainki, natomiast u Białorusinek i Litwino-łotyszek typ jasny występuje mniej wybitnie niż u mężczyzn.

4. Charakterystyka głowy i twarzy.

A) Budowa czaszki.

a) Mężczyźni.

Polacy Królestwa w porównaniu z pokrewnymi ludami według głównych wymiarów czaszki, t. j. długości, szerokości największej i obwodu poziomego, tak się przedstawiają:

		Długość	Szerokość	Obwód poziomy
u 857 Polaków Król. Polskiego		187·54 mm. (1607220:857)	151·30 mm. (129663:857)	553·0 mm. (439043:794)
„ 1078 Polaków galic.	(Kopernicki)	180·5 mm.	152·2 mm.	543·3 mm.
u 2499 Rusinów: 1055 Ukraińców	(Talko Hryncewicz)	184·2 „	153·5 „	546 „
251 Podolan	(Talko Hryncewicz)	184·9 „	151·9 „	538·6 „
870 galicyjsk.	(Kopernicki)	183·4 „	153·2 „	547·6 „
188 górali rusk.	(Kopernicki)	183·1 „	153·2 „	548 „
135 Huculów	(Wowk)	181·7 „	154·5 „	—
Razem		183·8 „	153·3 „	546 „
u 961 Białorusinów		182·8 „	152·1 „	544·4 „
„ 476 Litwino-łotyszów		188·3 „	151·8 „	548·3 „
„ 226 Wielkorosyan		187·5 „	153·8 „	558·0 „

Polacy Królestwa Polskiego mają czaszkę w trzech głównych wymiarach znaczniej rozwiniętą niż Polacy galicyjscy według Ko-

pernickiego i inne pokrewne ludy, szczególnie co do długości i obwodu poziomego, którymi najbardziej się zbliżają do Wielkorosyan a następnie do Litwino-łotyszów, różnią się zaś od Rusinów i Białorusinów, wykazujących mniejsze rozmiary i pod tym względem do siebie podobnych.

Według gubernii przeciętne główne wymiary tak się przedstawiają:

	mm Długość	mm Szerokość	mm Obw. poziomy
gub. warszawska . .	186·5 (48494 : 260)	150·9 (39226 : 260)	558·1 (97116 : 174)
„ piotrkowska .	187·6 (3002 : 16)	150·9 (2415 : 16)	565·7 (9052 : 16)
„ kaliska	189·7 (12144 : 64)	153·7 (9837 : 64)	562·2 (22488 : 40)
„ kielecka . . .	189·1 (1324 : 7)	150 (1050 : 7)	564·6 (3952 : 7)
„ radomska [1]) . .	183·9 (25569 : 139)	153·7 (21367 : 139)	541·9 (69362 : 128)
„ płocka	190·3 (55177 : 290)	149·7 (434280 : 290)	557·9 (115487 : 207)
„ łomżyńska . .	184·4 (1198744 : 65)	152·2 (989300 : 65)	550·3 (704423 : 128)
„ lubelska . . .	184·2 (921 : 5)	152·2 (761 : 5)	548 (44938 : 82)
„ siedlecka . . .	187·5 (2063 : 11)	153·3 (1686 : 11)	564·2 (6206 : 11)

Z tych, co prawda, skąpo na niektóre gubernie przypadających spostrzeżeń, możemy jednak wyprowadzić wniosek, że Polacy Królestwa, podobnie jak Polacy wogóle, mają czaszki znacznie rozwinięte we wszystkich trzech wymiarach i że wymiary te silniej są wyrażone w gub. kaliskiej, kieleckiej, piotrkowskiej, warszawskiej, a w części w płockiej i siedleckiej niż w radomskiej, łomżyńskiej i lubelskiej. Ponieważ wskaźniki głowy nie dają jeszcze należytego pojęcia o kształcie czaszki, przeto w osobnych wykazach przedstawiamy częstość spotykanych wymiarów długości, a następnie szerokości czaszki:

Długość czaszki w mm	warszawska	piotrkowska	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem
	260	16	64	7	139	290	65	5	11	859
	Ile razy									
162	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
3	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2
6	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
9	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1

[1]) W Smardzewicach (pow. opoczyn.) Lencewicz znalazł przeciętnie większe wymiary: długość 189·2 mm, szerokość 155·4 mm, obwód poziomy 557·1 mm.

Długość czaszki w mm	warszawska 260	piotrkowska 16	kaliska 64	kielecka 7	radomska 139	płocka 290	łomżyńska 65	lubelska 5	siedlecka 11	Razem 859
	Ile razy									
170	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
2	3	—	—	—	—	—	1	—	—	4
3	3	—	—	—	—	—	3	1	—	7
4	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
5	4	—	—	—	4	2	—	—	—	10
6	3	1	—	—	4	2	1	—	—	11
7	7	—	1	—	3	2	3	—	—	16
8	2	—	1	—	6	1	4	—	—	14
9	6	—	1	1	4	4	2	—	—	18
180	16	1	—	—	10	1	4	1	—	33
1	11	—	2	—	—	5	—	—	—	18
2	8	3	2	1	10	8	5	—	—	37
3	10	—	2	—	7	9	1	—	—	29
4	11	1	1	—	10	15	2	—	—	40
5	11	—	5	—	13	3	1	—	2	40
6	19	2	5	—	7	14	2	1	2	52
7	15	—	3	1	10	12	5	—	3	49
8	12	—	3	—	10	24	9	1	2	61
9	16	1	2	—	6	9	—	—	1	35
190	20	1	6	—	8	24	8	—	—	67
1	12	—	3	1	5	18	5	—	—	44
2	19	2	9	—	3	22	2	—	—	57
3	7	—	4	1	4	14	—	—	—	30
4	8	1	3	—	6	12	—	1	—	31
5	6	2	1	1	3	17	2	—	1	33
6	4	—	2	—	1	11	1	—	—	19
7	5	1	2	1	1	16	—	—	—	26
8	8	—	2	—	1	10	1	—	—	22
9	1	—	1	—	1	5	—	—	—	8
200	2	—	1	—	—	6	1	—	—	10
1	3	—	1	—	—	4	—	—	—	8
2	1	—	—	—	—	5	—	—	—	6
3	2	—	—	—	—	2	—	—	—	4
4	—	—	1	—	—	3	—	—	—	4
5	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
6	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
7	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
212	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1

Długość czaszki u Polaków z Królestwa waha się pomiędzy 162 i 212 mm, t. j. w granicach 50 mm. Najczęstsze rozmiary długości przypadają na liczby od 184 do 192 mm.

Szerokości czaszki spotykały się następne:

Szerokość czaszki w mm	warszawska	piotrkowska	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem
	I l e				r a z y					
131	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
6	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
7	1	—	—	—	1	1	—	—	—	3
8	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
140	3	—	—	—	—	—	2	—	—	5
1	1	—	—	—	—	2	—	—	—	3
2	3	—	—	—	1	1	1	—	—	6
3	11	2	—	—	1	1	—	—	—	15
4	5	—	—	—	2	8	2	—	—	17
5	19	—	2	1	4	8	1	—	1	36
6	18	1	2	—	—	2	2	—	1	26
7	11	—	6	—	4	4	4	1	—	30
8	16	—	2	—	5	8	7	—	—	38
9	14	—	6	—	2	6	3	—	—	31
150	21	4	3	4	15	16	6	—	1	70
1	26	3	3	—	9	13	—	1	—	55
2	19	1	6	1	10	17	4	1	2	61
3	13	2	1	1	12	19	5	1	1	55
4	12	—	4	—	17	13	2	—	—	48
5	12	1	4	—	7	22	9	—	1	56
6	12	1	6	—	6	18	2	—	1	46
7	10	—	5	—	7	23	5	—	1	51
8	6	—	6	—	5	16	4	1	1	39
9	5	—	2	—	7	18	1	—	—	33
160	5	—	2	—	8	12	1	—	—	28
1	1	1	1	—	6	17	1	—	—	27
2	2	—	—	—	1	13	—	—	1	17
3	4	—	2	—	5	10	3	—	—	24
4	2	—	—	—	—	5	—	—	—	7
5	—	—	1	—	—	7	—	—	—	8
6	3	—	—	—	1	3	—	—	—	7
7	1	—	—	—	2	6	—	—	—	9
8	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
171	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1

Szerokość czaszki waha się od 131 do 171 mm, w granicach 41 mm. Najwięcej liczb przypada na wymiary od 150 do 157 mm. Wahania wogóle są znaczniejsze w długości niż w szerokości czaszki.

Wskaźnik główny, czyli stosunek największej szerokości do długości czaszki u 882 Polaków z Królestwa wynosi 80·11 (7071821:882), stoi więc według kraniologicznej klasyfikacyi Broca na granicy pośrednio- a krótkogłowością. Włączywszy do tych obliczeń 106 spostrzeżeń niektórych autorów, którzy nie ogłosili bezwzględnych długości i szerokości czaszki, a tylko ich stosunek, otrzymamy wskaźnik nieco bardziej posunięty ku krótkogłowości 81·61 (8063448:988). W porównaniu z Polakami z Królestwa przeciętne liczby wskaźników u innych pokrewnych grup ludności tak się przedstawiają:

u 1078 Polaków galicyjskich		(Kopernicki)	84·4
u 2499 Rusinów	1055 Ukraińców	(Talko-Hryncewicz)[1]	83·2
	251 Podolan	(Talko-Hryncewicz)[1]	82·1
	870 galicyjskich	(Kopernicki)	83·3
	188 górali ruskich	(Kopernicki)	83·6
	135 Hucułów	(Wowk)	84·7
	razem		83·4
u 961 Białorusinów		(Talko-Hryncewicz)	83·2
„ 476 Litwino-łotyszów		(Talko-Hryncewicz)	80·6
„ 226 Wielkorosyan		(Talko-Hryncewicz)	83·1

[1]) Diebold znalazł u Ukraińców (gub. kijowskiej) wyższy niż my wskaźnik czaszki (84·53); robił on pomiary na mniejszej liczbie (200) i w jednej tylko miejscowości; Kożuchow na jeszcze mniejszej (48) na Wołyniu znalazł 49·78 (?). Na lewo-brzeżnej Ukrainie wskaźniki wahają się bardzo znacznie i wynoszą w gub. połtawskiej 80·66 (Ikow), w charkowskiej 83·2 (Erckert), w czernihowskiej 85·61 (Biełodied), w woroneskiej 81·07 (Kożuchow), u kubańskich Kozaków 82·1 (Hilczenko).

U wschodnich Białorusinów (gub. smoleńska) wskaźnik znaczniej się też obniża w porównaniu z zachodnimi i wynosi: 81·05 (Eichgolz) i 80·22 (Szczedrowickij).

U Wielkorosyan środkowych gubernii Rosyi, według Gałaja, Ikowa, Łukina, Worobjewa i innych, wskaźniki czaszki wahają się znacznie i są wyższe np. w gub. twerskiej i tulskiej (83·04—83·57) niż w ponzeńskiej i wiatskiej (82·7), a bardziej znowu spadają w kurskiej, jarosławskiej, riazańskiej, u emigrantów na Kaukazie, Krymie i w innych guberniach (82·7—81·32).

Tak niestały przeciętny wskaźnik czaszki u wszystkich trzech odłamów ruskich Słowian, zamieszkujących później kolonizowane ziemie, i okazujący znaczniejszą tendencyę ku długogłowości, należy przypisywać większej lub mniejszej domieszce typu autochtonów.

Przeciętne wskaźniki dla Litwinów Brennsohn podaje blizkie naszym:

Polacy Królestwa wogóle zdają się przeciętnym wskaźnikiem głowy najbardziej zbliżać się do pośredniogłowych Litwino-łotyszów, a różnić się od krótkogłowych Polaków galicyjskich, również od Rusinów, Białorusinów i Wielkorosyan, prawie nie różniących się między sobą wskaźnikami.

Według gubernii wskaźniki przedstawiają się, jak następuje:

gub.	warszawska . .	80·80	(2100948 : 260)
„	piotrkowska . .	80·52	(128829 : 16)
„	kaliska	80·99	(518322 : 64)
„	kielecka . . .	79·37	(55561 : 7)
„	radomska [1]) . .	83·03	(1154078 : 139)
„	płocka	81·56	(2365315 : 290)
„	łomżyńska . .	82·13	(1051315 : 128)
„	lubelska . . .	82·04	(598867 : 73)
„	siedlecka . . .	81·75	(89925 : 11).

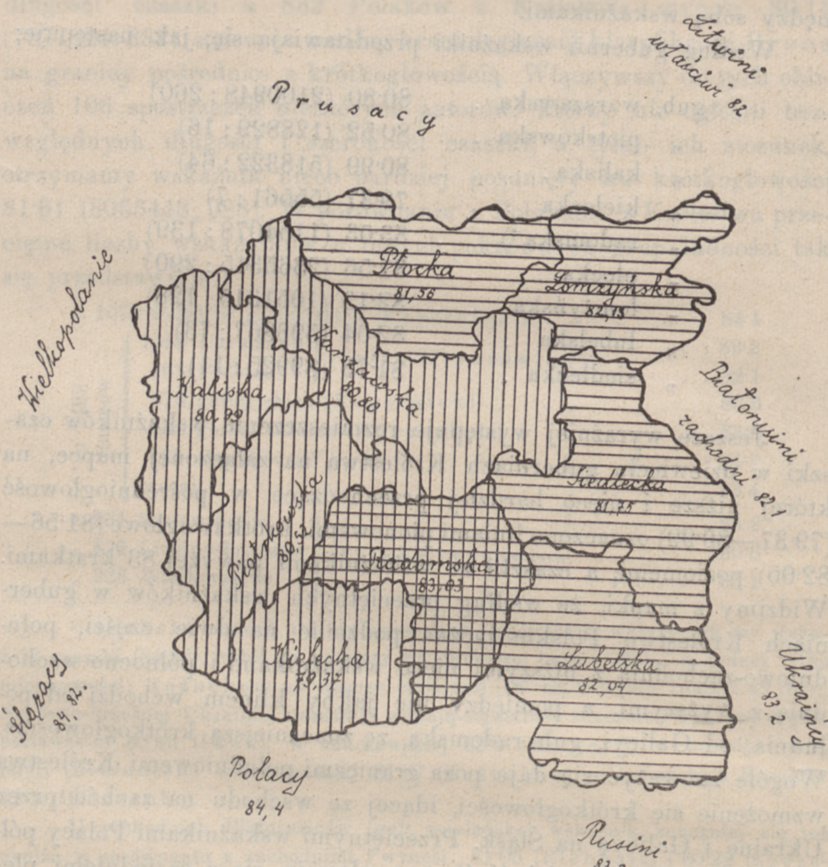
Jeszcze wyraźniej występuje rozmieszczenie wskaźników czaszki w dziewięciu guberniach Królestwa na załączonej mapce, na której niższe i nieco bardziej przechodzące w pośredniogłowość (79·37—80·99) oznaczono liniami pionowemi, krótkawogłowe (81·56—82·05) poziomemi, a czaszki ze wskaźnikami powyżej 83 kratkami. Widzimy z mapki, że według przeciętnych wskaźników w guberniach Królestwo Polskie można podzielić na dwie części, południowo-zachodnią z niższymi nieco wskaźnikami i północno-wschodnią z wyższymi, a pomiędzy nie jakby klinem wchodzi od południa, od Galicyi, gub. radomska, ze znaczniejszą krótkogłowością. Wogóle zauważyć się daje poza granicami południowemi Królestwa wzmożenie się krótkogłowości, idącej ze wschodu na zachód przez Ukrainę i Galicyę na Śląsk. Przeciętnymi wskaźnikami Polacy północno-wschodniej części Królestwa zlewają się z sąsiedniemi plemionami: Białorusinami zachodnimi o przeciętnym wskaźniku głowy 82·1 (na wyższy bowiem wskaźnik Białorusinów wogóle, podany w tabelce 83·2, wpływa wysoki wskaźnik Poleszuków: 85·1) i na

81·78, Baronas 82·73, Olechnowicz 80—81, dla Łotyszów Waeber 80·50. Podobne wskaźniki dla Liwów podaje Waldhauer (79·9), a dla Estończyków Grube (79·26).

[1]) W Smardzewicach Lencewicz znalazł wskaźnik głowy nieco niższy: 82·67.

północ od nich z Litwinami właściwymi (82), u których do obniżenia przeciętnego wskaźnika przyczynili się znowu Łotysze ze swym wskaźnikiem pośredniogłowym: 78·5.

Pojedyncze miary wskaźników czaszkowych, począwszy od



Mapka wskaźników czaszkowych ludności polskiej Królestwa Polskiego.

najniższego do najwyższego, wykazuje tabela następująca: (Patrz tab. str. 287).

Z przytoczonych liczb widzimy, że wskaźniki wahają się w granicach bardzo szerokich '27: od 68 do 95, t. j. od najbardziej długogłowego do wyraźnie krótkogłowego, co wykazuje znaczne zmieszanie typów. Przytem średnie wskaźniki od 77 do 86 powtarzają się 799 razy (80·8%), a najwięcej z nich, bo 129 wypadków (13·0%)

Wskaźniki	warszawska 260	piotrkowska 16	kaliska 64	kielecka 7	radomska 139	płocka 291	łomżyńska 128	lubelska 73	siedlecka 11	Razem w liczb. bezwzgl. i w % 989
	I l e r a z y									
68	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1 (0·1)
71	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1 (0·1)
72	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1 (0·1)
73	—	—	1	—	—	2	—	—	—	3 (0·3)
74	4	1	—	—	1	2	1	—	—	9 (0·9)
75	3	1	2	—	—	2	2	2	—	12 (1·2)
76	13	1	1	—	1	8	2	3	—	29 (2·9)
77	21	1	4	2	5	21	6	3	—	63 (6·6)
78	27	—	5	1	6	23	9	3	2	76 (7·7)
79	25	2	11	2	8	34	9	7	1	99 (10·0)
80	34	—	4	—	9	22	10	15	1	95 (9·6)
81	27	2	9	—	12	26	13	7	2	98 (9·8)
82	35	4	10	1	20	33	17	9	—	129 (13·0)
83	23	—	5	—	18	30	18	—	1	95 (9·6)
84	18	3	2	1	13	32	10	3	2	84 (8·5)
85	13	1	2	—	16	16	6	5	1	60 (6·1)
86	6	—	2	—	12	12	9	7	—	48 (4·8)
87	4	—	1	—	9	11	6	2	—	33 (3·3)
88	6	—	3	—	5	6	4	4	1	29 (2·9)
89	1	—	1	—	3	4	—	—	—	9 (0·9)
90	—	—	1	—	—	2	1	—	—	4 (0·4)
91	—	—	—	—	—	3	2	—	—	5 (0·5)
92	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1 (0·1)
94	—	—	—	—	—	—	1	2	—	3 (0·3)
95	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2 (0·2)

przypada na wskaźnik krótkawogłowy 82. Chociaż pojedynczym liczbom pomiarów i ich stosunkom przypisujemy większe znaczenie niż sztucznym podziałom i ścisłym granicom na zasadzie liczb, ulegając jednak zwyczajowi, podajemy podział kraniologiczny podług systemu **Broca**, używanego przez większość francuskich i rosyjskich antropologów, co nam daje możność porównania Polaków Królestwa z innemi pokrewnemi grupami:

Kształty czaszki	Polaków Królestwa Polskiego: warszaw.	piotrkow.	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem	galicyjskich	Rusinów: Ukraińców	Podolan	galicyjskich	Górali ruskich	Hucułów	Razem	Białorusinów	Litwino-łotyszów	Wielkorosyan
	260	16	64	7	139	291	128	73	11	989	1078	1055	251	870	188	135	2499	958	476	226
	w liczbach bezwzględnych																			
długogłowe	49	4	9	3	8	42	14	8	2	139	55	40	11	71	16	2	140	83	42	13
wyraź. długogłowe (do 75)	4	2	2	—	1	6	4	2	—	21	16	7	2	29	5	2	44	16	7	5
podłużnogł. (75·01—77·77)	45	2	7	3	7	36	10	6	2	118	39	33	9	42	11		96	67	35	8
pośredniogłowe	60	2	18	2	17	66	26	25	1	217	123	204	51	138	32	10	435	225	120	49
krótkawogł. (80·01—83·33)	96	6	24	1	51	93	47	17	3	338	373	429	119	324	65	41	978	409	228	104
wyr. krótkogł. (83·34 i wyż.)	55	4	13	1	63	90	41	23	5	295	527	382	70	337	75	82	946	241	86	60
krótkogłowe	151	10	37	2	114	183	88	40	8	633	900	811	189	661	140	123	1924	650	314	164
	w %																			
długogłowe	18·8	25·0	14·1	42·6	5·7	14·4	10·9	10·9	18·2	14·0	5·0	3·7	4·4	8·2	8·5	1·4	5·6	8·7	8·7	5·8
wyraź. długogłowe	1·5	12·5	3·2	—	0·7	2·0	3·1	2·7	—	2·1	1·4	0·6	0·8	3·4	2·7	1·4	1·8	1·7	1·4	2·2
podłużnogłowe	17·3	12·5	10·9	42·6	5·0	12·4	7·8	8·2	18·2	11·9	3·6	3·0	3·6	4·8	5·8		3·8	7·0	7·3	3·5
pośredniogłowe	23·1	12·5	28·1	28·7	12·2	22·7	20·3	34·2	9·1	21·9	11·4	19·4	20·3	15·8	17·0	7·4	17·4	23·5	25·2	21·7
krótkawogłowe	36·9	37·5	37·5	14·3	36·7	32·0	36·7	23·3	27·3	34·2	34·6	40·7	47·4	37·2	34·5	30·3	39·1	42·6	47·9	46·0
wyraź. krótkogłowe	21·1	25·0	20·3	14·3	45·3	30·9	32·0	31·5	45·4	29·8	48·6	36·2	27·9	38·7	40·0	60·7	37·9	25·1	18·0	26·5
krótkogłowe	58·0	62·5	57·8	28·6	82·0	62·9	68·7	54·8	72·7	64·0	83·4	76·8	75·3	75·9	74·5	91·0	77·0	67·7	65·9	72·5

U Polaków Królestwa, podobnie jak u wszystkich przytoczonych ludów, przeważnie występuje typ krótkogłowy (64%), częściej w podtypie krótkawogłowym (34·2%) niż w wyraźnie krótkogłowym (29·8%); obok niego spotyka się częściej pośredniogłowy (21·9%) niż długogłowy (14%). Takie zasadnicze rozmieszczenie typów widzimy we wszystkich guberniach, tylko w radomskiej typ krótkogłowy występuje stalej (82%) przy rzadszym pośrednio- (12·2%) i długogłowym (5·7%). W gub. kieleckiej, z powodu nazbyt małej ilości spostrzeżeń (7), zaznaczyć tylko możemy występujący wyraźnie typ długogłowy (42·6%).

Co do innych grup ludności w porównaniu z naszymi Polakami, to u Polaków galicyjskich krótkogłowość występuje, podobnie jak w gub. radomskiej, stalej (83·4%), przy rzadszym typie pośrednio- (11·4%) i długogłowym (5%). U Rusinów, Wielkorosyan, Białorusinów i Litwino-łotyszów rozmieszczenie typów zbliżone jest do rozmieszczenia u Polaków Królestwa (typ krótkogłowy: 65·9—72·5%, pośredniogłowy: 21·7—25·2%, długogłowy: 5·8—8·7%); różnica zachodzi tylko w mniejszej lub większej stałości typu krótkogłowego. Jednem słowem typ krótkogłowy występuje najsłabiej u Polaków Królestwa, przy najznaczniejszym procencie długogłowych. Od najwyższej do najniższej krótkogłowości idą grupy narodowości w następnym porządku: Polacy galicyjscy, rody południowo-ruskie, Wielkorosyanie, Białorusini, Litwino-łotysze i Polacy Królestwa [1]).

Połączenia u Polaków typów głowy z rozmaitemi wysokościami wzrostu przedstawia następująca tabelka korelacyi: (Patrz tab. str. 289).

Występujące u Polaków w poprzedniej tabelce największe liczby na średnie miary wzrostu i jednocześnie na średnie wska-

[1]) U wszystkich Ukraińców na Rusi zadnieprzańskiej typ dominujący krótkogłowy występuje bardzo niestale: waha się w gub. połtawskiej, woroneskiej i w Ziemi Kubańskiej od 58—69%, w gub. charkowskiej i czernihowskiej dochodzi do 86 i 97%, u wschodnich Białorusinów w gub. smoleńskiej waha się od 68—72%. Co do Litwinów, to typ krótkogłowy występuje u nich nieco stalej niż u naszych i wynosi 73—74% według Baronasa i Brennsohna, u Łotyszów Waebera natomiast obniża się do 54%, przy zwiększającej się liczbie pośredniogłowych (33%). U Liwów typ krótkogłowy wynosi 43% przy jednakowej liczbie długo- (28%) i pośredniogłowych (29%), u Estów wszystkie trzy typy wahają się jednakowo od 30—38%.

Wskaźniki czaszki	Wysokość wzrostu																																					
	138	144	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	185	186	188	
70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
72	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
73	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
74	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
75	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	7
76	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	3	—	2	2	5	—	1	2	1	3	1	3	—	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	29
77	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	4	3	3	4	1	3	1	4	4	3	1	4	1	3	2	2	—	2	1	1	—	—	—	—	—	50
78	1	1	—	—	—	—	—	—	2	—	1	1	3	1	5	4	2	8	1	2	5	2	4	3	4	1	5	—	2	—	1	—	1	2	—	—	—	—	62
79	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	3	—	5	4	3	8	5	5	8	9	4	3	—	1	5	5	2	3	1	—	1	2	2	2	2	—	—	—	86
80	—	—	—	—	—	—	1	1		1	1	3	1	3	3	—	6	4	5	2	5	5	6	2	2	3	2	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	59
81	—	—	—	—	—	2	—	1	2	2	2	1	3	1	8	4	6	6	4	3	2	7	1	3	1	3	1	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	1	68
82	—	—	1	—	—	—	—	1	1	2	4	2	4	5	6	3	5	7	7	2	7	7	2	2	2	3	4	1	1	2	2	1	1	—	—	—	—	—	85
83	—	—	—	—	1	—	1	2	1	3	—	3	2	2	1	2	7	4	5	3	2	7	5	4	8	3	2	1	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	73
84	—	—	—	—	—	1	2	—	—	2	1	1	2	4	4	2	4	8	7	5	6	3	3	2	5	2	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	67
85	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	2	2	3	1	2	1	1	2	2	2	2	—	2	—	3	1	1	—	—	—	2	—	1	—	—	35
86	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	3	2	2	2	—	—	3	2	5	—	—	2	—	1	1	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	28
87	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	2	2	—	—	—	1	—	—	1	—	—	1	3	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	17
88	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	1	1	—	—	1	—	1	1	—	2	2	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	15
89	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7
90	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
94	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
95	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	1	1	3	1	1	3	4	11	8	16	16	16	29	33	41	32	44	57	50	34	44	46	25	24	38	27	25	14	11	7	8	7	7	8	5	1	1	1	710

źniki głowy, uwydatniają się jeszcze wyraźniej przy zebraniu miar wzrostu i wskaźników głowy w trzy grupy:

Wzrost w cm	Wskaźniki czaszki					
	od 70—78	od 79—80	od 81—95	od 70—78	od 79—80	od 81—95
	w liczbach bezwzględnych			w %		
od 138—159	25	26	92	3·5	3·7	12·9
„ 160—169	96	84	227	13·5	11·8	32·0
„ 170 i wyż.	41	35	84	5·8	4·9	11·8

Z zestawienia tego widzimy, że prawie w 1/3 przypadków występuje wzrost mierny z krótkogłowością (32%), a przeszło o połowę rzadziej wzrost mierny z typem długogłowym (13·5%) lub pośredniogłowym (11·8%), wzrost nizki z krótkogłowym (12·9%) i wysoki z pośredniogłowym (11·8%).

Przechodzimy do obwodu poziomego; częstość powtarzających się liczb tego wymiaru wykazuje tabela następująca:

Obwód poziomy w mm	Polaków Królestwa Polskiego									
	warszaw.	piotrkow.	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem
	174	16	40	7	128	207	90	5	11	678
	Ilość osobników									
od 505—510	—	—	—	—	1	1	—	—	—	2
„ 511—515	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
„ 516—520	1	—	—	—	3	—	2	—	—	6
„ 521—525	1	—	—	—	3	—	2	—	—	6
„ 526—530	6	—	—	—	8	5	5	—	—	24
„ 531—535	6	—	—	—	16	5	3	—	—	30
„ 536—540	11	—	—	—	21	15	8	—	—	55
„ 541—545	14	2	3	—	19	13	9	1	—	61
„ 546—550	18	—	3	1	16	25	9	—	1	73
„ 551—555	22	1	4	1	10	14	11	1	2	66
„ 556—560	21	2	8	1	13	33	6	—	1	85
„ 561—565	18	1	6	—	8	20	17	1	3	74
„ 566—570	18	6	8	2	5	39	7	1	2	88
„ 571—575	16	1	7	—	2	12	3	—	1	42
„ 576—580	11	2	—	2	—	14	2	1	1	33
„ 581—585	2	1	—	—	1	2	6	—	—	12
„ 586—590	5	—	1	—	—	8	—	—	—	14
„ 591—595	4	—	—	—	—	1	—	—	—	5

Jak widzimy, rozmiary obwodu poziomego wahają się znacznie: od 505 do 595 mm, t. j. w granicach 90 mm. Najczęstsze wymiary przypadają na liczby wysokie od 556—560 mm i 566—570 mm. a następnie na 546—550 mm, 551—555 mm i 561—565 mm. Podobnie mniej więcej wysokie liczby przypadają i na pojedyncze gubernie.

Obwód czaszki, wyrażony w setnych częściach wzrostu, wynosi w średniej mierze u 793 badanych, obliczonych przeze mnie 33·79 (2679390 : 793), przyczem na każdą z gubernii przypada:

Ilość badanych	Gubernia	Obwód czaszki	
174	warszawska . . .	34·23	(595581 : 174)
16	piotrkowska . . .	35·26	(56421 : 16)
40	kaliska	33·79	(135151 : 40)
7	kielecka	33·68	(23580 : 7)
128	radomska	33·57	(429692 : 128)
207	płocka	33·63	(696192 : 207)
128	łomżyńska	33·80	(432698 : 128)
82	lubelska	33·27	(272799 : 82)
11	siedlecka	33·89	(37276 : 11).

Stosunek obwodu czaszki do wzrostu jest zatem nieco większy od przeciętnego dla całego Królestwa w guberniach warszawskiej i piotrkowskiej, a najmniejszy w gub. lubelskiej.

Częstość liczb tego stosunku w każdej z gubernii przedstawia wykaz następujący: (Patrz tab. str. 293).

Wymiary obwodu poziomego wahają się pomiędzy minimum 29·70 i maximum 39·50, to jest o 9·80 jednostek. Według Elkinda wahania te mają podobne granice: 30·59 i 39·14 i największe liczby przypadają także na obwody poziome wynoszące od 34·01 do 34·50% wzrostu, rzadziej od 33·51 do 34, od 33·01 do 33·50 i od 32·51 do 33, co odpowiada przytoczonej wyżej przeciętnej dla wszystkich spostrzeżeń: 33·79.

Przechodzimy do szerokości czoła i potylicy. Szerokość czoła u 773 Polaków z Królestwa wynosiła 109·65 mm (84761 : 773), a wskaźnik czyli stosunek jej do szerokości czaszki 71·45 (5523085 : 773). U innych pokrewnych grup wymiary te i stosunki tak się przedstawiają (str. 293):

Stosunek obwodu poziomego do wzrostu	Polaków Królestwa Polskiego									
	warszaw.	piotrkow.	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem
	174	16	40	7	128	207	90	5	11	678
	Ilość osobników									
od 29·70—30	—	—	—	—	2	1	—	—	—	3
„ 30·01—30·50	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
„ 30·51—31	2	—	—	—	1	2	1	—	—	6
„ 31·01—31·50	1	—	1	—	5	8	1	—	—	16
„ 31·51—32	6	—	3	—	7	16	3	—	1	36
„ 32·01—32·50	8	—	2	1	9	15	4	1	1	41
„ 32·51—33	13	—	5	—	16	28	6	—	—	68
„ 33·01—33·50	18	1	9	2	20	23	12	—	—	85
„ 33·51—34	29	2	5	—	22	29	12	1	2	102
„ 34·01—34·50	37	7	3	4	16	29	17	1	1	115
„ 34·51—35	23	1	4	—	12	23	9	—	3	75
„ 35·01—35·50	15	2	3	—	8	17	11	—	2	58
„ 35·51—36	8	2	3	—	5	9	4	1	—	32
„ 36·01—36·50	3	1	1	—	4	2	5	—	—	16
„ 36·51—37	6	—	—	—	—	2	3	1	1	13
„ 37·01—37·50	2	—	1	—	—	1	2	—	—	6
„ 37·51—38	1	—	—	—	1	—	—	—	—	2
„ 38·01—38·50	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
„ 39·01—39·50	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1

u 896 Polaków galicyjskich (Kopernicki) . . . . 121·3 mm czyli 79·67

u 2398 Rusinów:
1055 Ukraińców (Talko-Hryncewicz) . . 113·3 „ „ 73·81
251 Podolan (Talko-Hryncewicz) . . 108·8 „ „ 71·63
769 galicyjskich (Kopernicki) . . . . 120 „ „ 78·33
188 Górali ruskich (Kopernicki) . . . . 108·8 „ „ 71·02
135 Huculów (Wowk) . . . . 105·2 „ „ 68·09
razem . . . . 110·4 „ „ 72·01

u 961 Białorusinów (Talko-Hryncewicz) . 109·2 „ „ 71·79
„ 476 Litwino-łotyszów (Talko-Hryncewicz) . 109·4 „ „ 72·07
„ 204 Wielkorosyan (Talko-Hryncewicz) . 109·4 „ „ 71·13

Z zestawienia wymiarów czoła i stosunków do szerokości czaszki widzimy, że jak bezwzględną tak i stosunkową szerokością

czoła Polacy z Królestwa nie różnią się od Białorusinów, Litwino-łotyszów, Wielkorosyan i niektórych rodów ruskich: Podolan, górali ruskich według Kopernickiego i Hucułów według Wowka, ustępują zaś co do szerokości czoła tylko nieco Ukraińcom, a szczególnie Polakom i Rusinom galicyjskim.

Przeciętne szerokości czoła i ich stosunek do szerokości czaszki w każdej z gubernii Królestwa są następujące:

gub. warszawska	107·5 mm	(17304:161)	czyli	71·82	(1156302:161)
„ piotrkowska	108·7	„ (1740:16)	„	72·05	(115280:16)
„ kaliska . .	108·7	„ (4349:40)	„	71·21	(284840:40)
„ kielecka .	105	„ (735:7)	„	70·00	(49000:7)
„ radomska .	108·8	„ (13929:128)	„	70·68	(904704:128)
„ płocka . .	108·4	„ (22436:207)	„	69·95	(1447965:207)
„ łomżyńska .	108·8	„ (13712:126)	„	71·56	(901656:126)
„ lubelska .	115·2	„ (93355:81)	„	75·47	(611307:81)
„ siedlecka .	111·0	„ (1221:11)	„	72·42	(79662:11)

W przeciętnych liczbach wymiarowych szerokości czoła tak bezwzględnych, jak i w stosunku do szerokości czaszki, znaczniejszej różnicy zauważyć niemożna, wyjąwszy lubelskie, gdzie szerokość i jej stosunek są nieco większe.

Częstość oddzielnych wymiarów czoła i ich stosunków wykazuje następująca tabela:

Szerokość czoła w mm	warszawska 161	piotrkowska 16	kaliska 40	kielecka 7	radomska 128	płocka 207	łomżyńska 88	lubelska 4	siedlecka 11	Razem 662
	Ilość osobników									
91	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
95	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
6	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
7	2	—	—	—	1	1	—	—	—	4
8	3	—	—	—	1	2	—	—	1	7
9	1	—	1	—	—	2	—	—	—	4

Szerokość czoła w mm	warszawska	piotrkowska	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem
	161	16	40	7	128	207	88	4	11	662
	Ilość osobników									
100	5	1	1	1	3	4	1	—	—	16
1	7	—	—	1	—	4	1	—	—	13
2	6	—	1	—	3	6	—	—	—	16
3	7	—	—	—	6	7	5	—	—	25
4	6	—	1	1	4	7	2	--	—	21
5	14	1	4	2	5	14	3	1	—	44
6	12	3	6	—	9	15	6	—	—	51
7	19	2	4	1	10	29	3	1	1	70
8	7	2	3	—	10	15	10	—	—	47
9	5	—	2	—	20	20	2	—	2	51
110	27	2	4	—	26	18	33	—	—	110
1	8	1	4	—	8	16	2	—	1	40
2	12	—	2	—	3	7	6	1	1	52
3	4	2	2	1	—	14	5	—	1	29
4	1	—	—	--	5	6	2	—	1	15
5	6	2	2	—	5	5	2	—	1	23
6	2	—	1	—	3	2	—	—	1	9
7	1	—	—	—	3	5	—	—	1	10
8	—	—	1	—	1	—	3	1	—	6
9	—	—	—	—	1	2	—	—	—	3
120	4	—	1	—	1	2	1	—	-	9
1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
4	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1

Szerokość czoła waha się od 91 do 124 mm, t. j. w zakresie 33 mm. Najczęstszym wymiarem szerokości jest 110 mm. Wogóle liczby wymiarów skupiają się pomiędzy 105 i 110 mm.

Wskaźniki czołowe, czyli liczby wskazujące stosunek szerokości czoła do największej szerokości czaszki wahają się, jak następuje:

Wskaźniki czołowe	warszawska	piotrkowska	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	Razem
	161	16	40	7	128	207	88	4	11	662
	Ilość osobników									
61·35—62	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
62·01—63	—	—	—	—	1	2	—	—	—	3
63·01—64	—	—	1	—	—	2	1	—	—	4
64·01—65	3	—	—	—	4	4	—	—	—	11
65·01—66	6	—	—	1	3	8	—	—	—	18
66·01—67	8	1	2	—	5	20	2	—	—	38
67·01—68	10	1	1	1	11	22	5	—	1	52
68·01—69	4	1	2	—	14	22	8	—	1	52
69·01—70	15	—	7	2	10	22	10	1	1	68
70·01—71	14	3	4	—	16	28	10	—	—	75
71·01—72	17	2	6	2	24	32	11	—	1	95
72·01—73	26	2	4	—	14	17	9	1	1	74
73·01—74	18	2	4	—	8	12	9	1	4	58
74·01—75	11	2	5	—	6	7	8	1	1	41
75·01—76	8	—	2	1	6	2	5	—	—	24
76·01—77	9	1	—	—	1	4	5	—	—	20
77·01—78	7	—	—	—	3	2	—	—	1	13
78·01—79	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
79·01—80	4	—	—	—	2	—	1	—	—	7
80·01—81	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2
81·01—82·14	1	—	1	—	—	—	1	—	—	3

Stosunek szerokości czoła do szerokości czaszki waha się pomiędzy 61·35 i 82·14, t. j. w granicach 20·79. Podobnie, jak to widzieliśmy, rozpatrując bezwzględną szerokość czoła, także jego wskaźniki przypadają po większej części na średnie liczby od 67·01—74.

O wiele mniej zrobiono pomiarów potylicy. Przeciętna bezwzględna jej szerokość u 468 Polaków z Królestwa wynosi 136·53 mm (638968 : 468), a szerokość w stosunku do największej szerokości czaszki 90·02 (4212936 : 468). Odpowiednie wymiary i stosunki u innych grup ludności są następujące:

U 782	Polaków galicyjskich (Kopernicki)	136·2	mm	czyli	89·49
U 2262 Rusinów	1055 Ukraińców (Talko-Hryncewicz)	138·5	„	„	90·23
	251 Podolan (Talko-Hryncewicz)	138	„	„	90·81
	768 galicyjskich (Kopernicki)	138	„	„	90·08
	188 Górali ruskich (Kopernicki)	155·4	„	„	88·38
	Średnio	138	„	„	90·07
U 961	Białorusinów	137·8	„	„	90·60
U 476	Litwino-łotyszów	133·3	„	„	87·81
U 204	Wielkorosyan	135	„	„	87·78

Co do bezwzględnej szerokości potylicy i jej stosunku do szerokości czaszki Polacy Królestwa nie różnią się od Polaków galicyjskich, ustępują nieco Rusinom i Białorusinom, a przewyższają Litwino-łotyszów i Wielkorosyan.

Przeciętna szerokość potylicy i jej stosunek do największej szerokości czaszki w oddzielnych guberniach Królestwa tak się przedstawia:

gub.	warszawska	137·2	mm	(26070 : 19)	czyli	90·92
„	kaliska	138·5	„	(36010 : 26)	„	90·11
„	radomska [1]	135·7	„	(177767 : 131)	„	88·29
„	płocka	132·4	„	(115210 : 87)	„	88·44
„	łomżyńska	139·5	„	(167417 : 120)	„	91·65
„	lubelska	134·2	„	(103334 : 77)	„	88·17
„	siedlecka	139·5	„	(11160 : 8)	„	91·00

Z badanych gubernii w łomżyńskiej, warszawskiej i siedleckiej znajdujemy szerszą potylicę tak bezwzględnie jako też w stosunku do największej szerokości czaszki, węższą zaś w radomskiej, płockiej, lubelskiej i kaliskiej.

Bezwzględna różnica co do szerokości pomiędzy czołem a potylicą i stosunek tych szerokości przedstawia się u naszych Polaków i pokrewnych ludów. jak następuje:

U Polaków Królestwa Polskiego bezwzględna szerokość potylicy przewyższa szerokość czoła o 27 mm, a stosunek szerokości czoła do potylicy = 80·31.

Odpowiednia różnica i stosunek wynoszą:

u Polaków galicyjskich . 15 mm i 89·06

---

[1]) Lencewicz znalazł u ludności Smardzewic 143 mm.

u Rusinów: Ukraińców	25	mm	i 80·18
Podolan	29	„	i 78·84
galicyjskich	18	„	i 86·96
Górali ruskich . . .	27	„	i 80·35
Średnio	25	„	i 80·00
u Białorusinów	29	„	i 79·24
u Litwino-łotyszów . . .	24	„	i 82·21
u Wielkorosyan	26	„	i 81·04

Stosunek szerokości czoła do potylicy jest więc u Polaków Królestwa podobny jak u Ukraińców i Górali ruskich, wyższy nieco niż u Podolan i Białorusinów, natomiast niższy cokolwiek niż u Wielkorosyan i Litwino-łotyszów, a szczególnie niż u Polaków i Rusinów galicyjskich, odznaczających się największą szerokością czoła.

b) Kobiety.

Czaszki Polek z Królestwa zbadano w znacznie mniejszej ilości i w niektórych tylko guberniach. Zestawiając główne przeciętne pomiary ich i innych pokrewnych kobiet, otrzymujemy:

	Długość	Szerokość	Obwód poziomy
u 663 Polek Królestwa Polskiego . . .	180·26 mm (119512:663)	147·66 mm (97896:663)	540·00 mm (287840:533)
u 190 Polek galicyjskich (Kopernicki)	178 mm	145·9 mm	531 mm
u 473 Rusinek: 304 Ukrainek (T.-Hryncewicz)	177·5 „	147·1 „	528 „
117 Rusinek galic. (Kopernicki)	177·9 „	146·5 „	535 „
52 Hucułek (Wowk)	175 „	147 „	535 „
Średnio	177·3 „	146·9 „	529·9 „
u 141 Białorusinek (Talko-Hryncewicz)	177·9 „	145·1 „	541·2 „
u 107 Litwino-łotyszek (Talko-Hryncewicz)	182·4 „	147 „	545·2 „

Polki z Królestwa mają czaszki we wszystkich trzech wymiarach bardziej rozwinięte niż u innych kobiet i pod tym względem stoją najbliżej Litwino-łotyszek, przewyższają nieco Białorusinki, a szczególnie Polki galicyjskie i Rusinki.

Polki ustępują swym mężczyznom w przeciętnych rozmiarach czaszki; różnica wynosi w długości 7 mm, w szerokości 4 mm, w obwodzie poziomym 13 mm. Możnaby przypuścić, że mniejszą stosunkowo różnicę w trzecim wymiarze powodują większe włosy

u kobiet. Litwino-łotyszki i Białorusinki mają długość czaszki mniejszą niż ich mężczyźni o 5 do 6 mm, szerokość o 5 do 7 mm, a obwód poziomy tylko o 3 mm mniejszy. Czaszki Polek galicyjskich mają długość o 3 mm, szerokość o 6 mm, a obwód poziomy o 13 mm mniejszy, czaszki Rusinek długość i szerokość o 6 mm, a obwód poziomy o 16 mm mniejszy niż u mężczyzn.

Jednem słowem tak u Polaków Królestwa jak i w innych pokrewnych grupach mężczyźni mają czaszki większe niż kobiety, choć nie w ściśle określonych stosunkach, u jednych przeważa różnica w długości lub w szerokości, u innych w obwódzie poziomym.

Przeciętne wymiary główne czaszki przedstawiają się w każdej z badanych gubernii z osobna, jak następuje:

	mm Długość		mm Szerokość		mm Obwód poziomy	
gub. warszawska	177·4	(36364 : 205)	144·2	(29559 : 205)	543·4	(70641 : 130)
„ piotrkowska	177	(1)	141	(1)	538	(1)
„ kaliska . .	182·5	(5111 : 28)	149·4	(4183 : 28)		
„ radomska [1])	179	(10742 : 60)	148·2	(8895 : 60)	531·4	(31887 : 60)
„ płocka . .	184	(42696 : 232)	147·5	(34827 : 232)	545·1	(315729 : 204)
„ łomżyńska .	179·2	(5734 : 32)	147·1	(4707 : 32)	534·9	(17119 : 32)
„ lubelska . .	178·1	(188750 : 106)	148·5	(1573750 : 106)	532·6	(56458 : 106)

Przeciętne wymiary czaszki w przytoczonych guberniach wahają się: co do długości od 177 do 184 mm, co do szerokości od 141 do 149·4 mm, w obwodzie poziomym od 531·4 do 545·1 mm, t. j. przeciętna długość i szerokość waha się o 7 do 8 mm, a obwód poziomy o 14 mm.

Wahania wymiarów przedstawiamy w osobnych wykazach: (patrz tabelę str. 300).

Długość czaszki u Polek Królestwa waha się pomiędzy 161 i 203 mm, t. j. w granicach 42 mm, różnica pomiędzy minimum i maximum jest zatem o 8 mm mniejsza niż u mężczyzn. U mężczyzn najczęstsze są rozmiary długości czaszki od 184 do 192 mm, u kobiet od 180 do 186 mm.

Wahania największej szerokości czaszki przedstawia następująca tabela: (patrz tabelę str. 301).

---

[1]) U kobiet ze Smardzewic: długość 180·2 mm szerokość 149·6 mm, obwód poziomy 538·2 mm.

Długość czaszki w mm	warszawska 205	piotrkowska 1	kaliska 28	radomska 60	płocka 232	łomżyńska 23	lubelska 2	Razem 551
	Ilość osobników							
161	1	—	—	—	—	—	—	1
2	1	—	—	—	—	—	—	1
3	1	—	—	—	—	—	—	1
5	1	—	—	—	—	1	—	2
6	2	—	—	—	—	—	—	2
7	1	—	1	—	—	—	—	2
8	6	—	—	—	—	—	—	6
9	4	—	—	—	—	—	—	4
170	4	—	1	—	2	1	—	8
1	9	—	—	—	1	—	—	10
2	4	—	—	1	1	1	—	7
3	2	—	—	2	—	1	—	5
4	10	—	—	4	5	—	—	19
5	10	—	—	13	4	1	—	28
6	7	—	1	1	6	2	—	17
7	4	1	1	2	8	1	—	17
8	12	—	—	4	11	1	—	28
9	14	—	2	4	9	2	—	31
180	12	—	1	8	16	3	—	40
1	15	—	4	3	11	2	—	35
2	14	—	3	6	22	1	—	46
3	13	—	3	3	17	—	—	36
4	3	—	3	5	19	—	—	30
5	10	—	—	1	9	—	1	21
6	14	—	2	—	19	2	1	38
7	8	—	1	2	11	1	—	23
8	6	—	2	—	5	—	—	13
9	5	—	—	—	14	—	—	19
190	—	—	—	—	7	2	—	9
1	2	—	2	—	11	—	—	15
2	3	—	—	1	6	—	—	10
3	2	—	—	—	9	1	—	12
4	2	—	—	—	7	—	—	9
6	1	—	—	—	1	—	—	2
8	1	—	1	—	—	—	—	2
202	—	—	—	—	1	—	—	1
3	1	—	—	—	—	—	—	1

Szerokość czaszki w mm	warszawska	piotrkowska	kaliska	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	Razem
	205	1	28	60	232	23	2	551
	Ilość osobników							
133	1	—	—	—	—	—	—	1
4	1	—	—	—	—	—	—	1
5	2	—	—	—	—	—	—	2
6	—	—	—	—	1	—	—	1
7	2	—	—	—	—	—	—	2
8	3	—	—	—	—	—	—	3
9	11	—	—	1	2	1	—	15
140	13	—	—	—	2	3	—	18
1	9	—	—	—	2	—	—	11
2	14	—	2	2	6	1	—	25
3	13	—	1	4	5	1	—	24
4	11	1	—	6	7	1	—	26
5	17	—	—	9	8	3	1	38
6	18	—	2	3	19	3	—	45
7	20	—	1	6	17	2	—	46
8	14	—	6	3	21	1	1	46
9	15	—	4	2	17	1	—	39
150	7	—	1	8	22	2	—	40
1	11	—	2	1	22	—	—	36
2	5	—	2	3	25	1	—	36
3	5	—	3	5	11	—	—	24
4	4	—	2	2	9	—	—	17
5	4	—	—	1	7	1	—	13
6	2	—	—	2	4	1	—	9
7	3	—	1	—	5	1	—	10
8	—	—	—	—	5	—	—	5
9	—	—	1	1	—	—	—	2
160	—	—	—	1	3	—	—	4
1	—	—	—	—	5	—	—	5
2	—	—	—	—	4	—	—	4
3	—	—	—	—	2	—	—	2
5	—	—	—	—	1	—	—	1

Szerokość czaszki waha się zatem pomiędzy liczbami 133 i 165 mm, t. j. o 32 mm, mniej znacznie niż u mężczyzn. Najczęściej spotyka się wymiary szerokości od 145 do 152 mm, u mężczyzn zaś od 150 do 157 mm. Wogóle, podobnie jak u mężczyzn, ilości szerokości skupiają się przy pewnych liczbach wymiarowych i nie są tak rozproszone jak długości.

Wskaźnik szerokości czaszki, czyli stosunek największej szerokości do długości czaszki, obliczony u 664 Polek Królestwa, wynosi 81·38 (5403390:664), wykazuje więc krótkawogłowość i przewyższa wskaźnik bardziej pośredniogłowych mężczyzn.

Dla porównania zestawiamy wskaźniki szerokości u kobiet innych dzielnic; wynoszą one:

u 190 Polek galicyjskich (Kopernicki)		81·4
u 473 Rusinek:	304 Ukrainek (Talko-Hryncewicz)	83·4
	117 Rusinek galicyjskich (Kopernicki)	82·4
	52 Hucułek (Wowk)	84·7
Średnio		82·85
u 141 Białorusinek	(Talko-Hrycewicz)	82·3
u 107 Litwino-łotyszek	(Talko-Hrycewicz)	80·6

Polki Królestwa wskaźnikiem czaszki zdają się zbliżać do swych sióstr galicyjskich i Białorusinek, ustępując nieco bardziej krótkogłowym Rusinkom i zbliżając się do pośredniogłowych Litwino-łotyszek.

Wskaźnikiem czaszkowym (81·38) Polki Królestwa mało się różnią od swych mężczyzn, podczas gdy Rusinki galicyjskie i Białorusinki są mniej krótkogłowe niż ich mężczyźni (82·4—82·3), a Litwino-łotyszki tak samo pośredniogłowe jak mężczyźni (80·6); u Ukrainek występuje taka sama krótkogłowość jak u ich mężczyzn (83·3).

W poszczególnych guberniach wskaźniki przeciętne u kobiet są następujące:

gub. warszawska	81·12	(1662960:205)
„ piotrkowska	79·66	(1)
„ kaliska	81·84	(229152:28)
„ radomska	82·80	(496820:60)
„ płocka	80·17	(1859944:232)
„ łomżyńska	82·10	(262720:32)
„ lubelska	83·38	(883828:106)

Liczby wskaźników czaszkowych wahają się u kobiet, jak następuje:

Wskaźniki	warszawska	piotrkowska	kaliska	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	Razem w liczbach bezwzględnych i w %
	205	1	28	60	232	23	106	655
	ilość osobników							
73	—	—	—	—	2	—	—	2 (0·3)
74	—	—	—	1	—	—	—	1 (0·2)
75	6	—	—	—	5	—	—	11 (1·7)
76	10	—	—	—	8	1	2	21 (3·2)
77	11	—	2	—	8	1	3	25 (3·8)
78	15	—	1	2	24	1	4	47 (7·2)
79	24	—	1	8	13	4	3	53 (7·9)
80	26	1	3	3	24	1	10	68 (10·4)
81	33	—	4	9	31	2	10	89 (13·6)
82	14	—	7	6	27	5	11	70 (10·7)
83	25	—	5	7	17	—	23	77 (11·8)
84	13	—	—	10	31	2	6	62 (9·5)
85	10	—	1	3	11	4	13	42 (6·4)
86	6	—	2	5	13	—	8	34 (5·2)
87	4	—	—	2	7	—	6	19 (2·9)
88	7	—	1	2	9	1	5	25 (3·8)
89	—	—	1	1	—	1	1	4 (0·6)
90	1	—	—	1	1	—	1	4 (0·6)
93	—	—	—	—	1	—	—	1 (0·2)

Różnica pomiędzy najmniejszymi i najwyższymi wskaźnikami czaszki (73 i 92·90) równa się 20 i jest mniejsza niż u mężczyzn (27); a również granice najczęstszych wskaźników są ściślejsze, choć najwięcej ich przypada też na wskaźniki krótkawogłowe od 80 do 84 i ilość takich stanowi 56% wszystkich spostrzeżeń.

Częstość spotykanych liczb wskaźników u mężczyzn i kobiet przedstawiamy na dwóch krzywych (patrz tabl. XII); nie wykazują one widocznych różnic w swoich kształtach i leżą jedna na drugiej, tylko krzywa kobiet wznosi się nieco wyżej, ale w punkcie najwyższym nie dosięga tej wielkości wskaźnika, co u mężczyzn.

W następnej tabelce przedstawiamy podział wskaźników według kraniologicznych typów dla Polek i dla kobiet innych ludów:

Kształty czaszek	Polek: Królestwa Polskiego: warszawska	piotrkowska	kaliska	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	razem	galicyjskich	Rusinek: Ukrainek	galicyjskich	Hucułek	razem	Białorusinek	Litwino-łotyszek
	205	1	28	60	232	23	106	655	190	237	117	52	406	141	107
	w liczbach bezwzględnych														
długogłowe	31	—	2	1	28	3	5	70	20	6	15	—	21	11	21
wyraźnie długogłowe (do 75)	—	—	—	1	3	—	—	4	1	—	4	—	4	5	1
podłużnogłowe (75·01—77·77)	31	—	2	—	25	3	5	66	19	6	11	—	17	6	20
pośredniogłowe	49	1	2	12	44	6	17	131	32	40	29	4	73	40	33
krótkawogłowe (80·01—83·33)	78	—	18	21	85	7	44	253	88	107	42	18	167	63	31
wyraź. krótkogłowe (83·34 i wyżej)	47	—	6	26	75	7	40	201	50	84	31	30	145	27	22
krótkogłowe	125	—	24	47	160	14	84	454	138	191	73	48	312	90	53
	w odsetkach														
długogłowe	15·1	—	7·1	1·7	12·1	13·6	4·7	10·7	10·5	2·5	12·8	—	5·2	7·8	19·6
wyraźnie długogłowe	—	—	—	1·7	1·3	—	—	0·6	0·5	—	3·4	—	1·0	3·5	0·9
podłużnogłowe	15·1	—	7·1	—	10·8	13·6	4·7	10·1	10·0	2·5	9·1	—	4·2	4·2	18·7
pośredniogłowe	23·9	100·0	7·1	20·0	19·0	22·7	16·0	19·9	16·8	16·9	24·7	7·6	18·0	28·4	30·8
krótkawogłowe	38·0	—	64·3	35·0	36·6	31·8	41·5	38·7	46·3	45·1	35·8	34·6	41·1	44·7	29·0
wyraźnie krótkogłowe	22·9	—	21·4	43·3	32·3	31·8	37·7	30·7	26·3	35·4	26·4	57·6	35·7	19·1	20·6
krótkogłowe	60·9	—	85·7	78·3	68·9	63·6	79·2	69·4	72·6	80·5	62·2	92·2	76·8	63·8	49·6

U Polek Królestwa, podobnie jak i u galicyjskich, najpospoliciej występuje typ krótkogłowy (69·4 i 72·6%), rzadziej pośrednio (19·9 i 16·8%), a jeszcze rzadziej długogłowy (10·7 i 10·5%). U Ukrainek i Hucułek typ krótkogłowy występuje stalej (92·2—80·5%), przy rzadszej pośredniogłowości (16·9—7·6%) i wyjątkowej długogłowości (0·—2·5%), u galicyjskich Rusinek mniej stała jest krótkogłowość (62·2%), natomiast częstsza pośrednio- (24·7%) i długogłowość (12·8%); u Białorusinek przy równie częstej krótkogłowości (63·8%) długogłowość spada znacznie (7·8%), u Litwino-łotyszek typ krótkogłowy dochodzi zaledwie do połowy (49·6%), natomiast typ długogłowy podnosi się znacznie (19·6%).

Chociaż zasadniczo Polki z Królestwa nie różnią się rozmieszczeniem kraniologicznych typów od swych mężczyzn, to jednak typ krótkogłowy występuje u nich silniej. Rusinki nie różnią się pod tym względem od swych mężczyzn, Polki galicyjskie, Białorusinki i Litwino-łotyszki mają słabiej wyrażoną krótkogłowość niż mężczyźni [1]).

Obwód poziomy u Polek w liczbach oddzielnych tak się przedstawia: (patrz tab. str. 306).

Obwód poziomy waha się u kobiet od 498 do 590, t. j. w granicach 92 mm, tylko o 2 mm więcej niż u mężczyzn. Największa ilość przypada na wymiary od 536 do 540 mm i od 546 do 550 mm, następnie na 541 do 545 mm, 526 do 530 mm, 531 do 535 mm, 551 do 555 mm i 556 do 560 mm, t. j. na mniej wysokie liczby, niż to widzieliśmy u mężczyzn.

Proporcyonalnie do wzrostu, obwód czaszki w setnych częściach wzrostu średniej miary u 533 wynosi 35·30, nieco więcej niż u mężczyzn, a w poszczególnych guberniach:

---

[1]) Prof. Matiegka podaje w % dla współczesnych Czechów rozmieszczenie kraniologicznych typów najbardziej zbliżone do rozmieszczenia u Polaków galicyjskich i Rusinów, przyczem mężczyźni nie różnią się od kobiet. Oto % obliczony przez szanownego autora dla mnie według układu Broca:

	męż.	kob.
Dolichoceph. . . .	5·4	3·7
Mesoceph.	9·0	11·0
Brachyceph. . . .	85·6	85·3

Obwód poziomy w mm	warszawska	piotrkowska	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	Razem
	130	1	60	204	23	1	419
498—500	—	—	—	—	1	—	1
505—510	1	—	1	—	—	—	2
511—515	2	—	5	—	1	—	8
516—520	2	—	4	5	—	—	11
521—525	6	—	8	4	3	—	21
526—530	8	—	14	20	2	—	44
531—535	16	1	11	9	7	—	44
536—540	17	—	3	45	2	—	67
541—545	25	—	7	15	1	—	48
546—550	14	—	5	37	2	—	58
551—555	19	—	—	18	2	—	39
556—560	7	—	—	26	1	1	35
561—565	7	—	1	5	1	—	14
566—570	3	—	1	14	—	—	18
571—575	2	—	—	3	—	—	5
576—580	1	—	—	1	—	—	2
581—585	—	—	—	1	—	—	1
586—590	—	—	—	1	—	—	1

osobników z gubernii		obwód czaszki	
130	warszawskiej . .	35·40	(460265:130)
1	piotrkowskiej . .	37·10	(1)
60	radomskiej . . .	35·52	(213123:60)
204	płockiej	35·95	(733384:204)
32	łomżyńskiej . .	35·47	(113504:32)
106	lubelskiej . . .	35·03	(371318:106)

Przeciętny stosunek tych wymiarów u kobiet jest zaledwie o bezmała 1·5% wyższy, niż u mężczyzn.

Oddzielne liczby tego stosunku rozkładają się, jak następuje:

Stosunek obwodu poziomego do wzrostu	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	łomżyńska 23	lubelska 1	Razem 419
32·01—32·50	1	—	—	1	—	—	2
32·51—33	1	—	2	4	1	—	8
33·01—33·50	5	—	1	6	1	—	13
33·51—34	11	—	5	15	2	—	33
34·01—34·50	10	—	6	19	1	—	36
34·51—35	15	—	7	30	2	—	54
35·01—35·50	18	—	11	33	3	1	66
35·51—36	27	—	7	30	5	—	69
36·01—36·50	15	—	10	25	4	—	54
36·51—37	13	—	3	13	1	—	30
37·01—37·50	7	1	5	12	2	—	27
37·51—38	4	—	—	12	1	—	17
38·01—38·50	3	—	1	3	—	—	7
38·51—39	—	—	1	1	—	—	2
39·04	—	—	1	—	—	—	1

Stosunek ten u kobiet waha się pomiędzy min. 32·01 i max. 39·04, t. j. w granicach 7·03 i jest nieco mniejszy niż u mężczyzn. Najczęstsze są, jak i u mężczyzn, stosunki średnie od 35·51 do 36, od 35·01 do 35·50, od 34·51 do 35 i od 36·01 do 36·50.

Szerokość czoła u 533 Polek Królestwa wynosi 107·06 mm (570654:533), a wskaźnik czyli stosunek szerokości czoła do szerokości czaszki 72·54; bezwzględny wymiar jest zatem o $2^1/_2$ mm mniejszy, a w stosunku do szerokości o ·1 większy niż u mężczyzn. Przeciętne te wymiary i ich stosunki u innych kobiet tak się przedstawiają:

u Polek galicyjskich (Kopernicki) . . .	112·1	mm	i 73·65
u Rusinek: Ukrainek (Talko-Hryncewicz) . . .	105·1	„	i 71·49
u Rusinek: galicyjskich (Kopernicki)	111·4	„	i 76·04
u Rusinek: Hucułek (Wowk)	101·9	„	i 69·1
Średnio	106·5	„	i 72·5
u Białorusinek (Talko-Hryncewicz)	103·8	„	i 71·53
u Litwino-łotyszek (Talko-Hryncewicz)	105·7	„	i 71·90

Przeciętną szerokością czoła, jak i stosunkiem jej do szerokości czaszki Polki z Królestwa mało różnią się od Białorusinek, Litwino-łotyszek i od Rusinek wogóle, ustępują w szerokości czoła Polkom i Rusinkom galicyjskim, przewyższają natomiast Ukrainki, a szczególnie Hucułki. Polki z Królestwa mają szerokość bezwzględną tylko o 3 mm mniejszą a stosunkową tylko o '1 znaczniejszą niż mężczyźni.

Przeciętna szerokość czoła i jej stosunek do szerokości czaszki w guberniach, w których robione były pomiary, tak wypadły:

gub. warszawska .	105·4	(136980:130)	i 73·19
„ piotrkowska .	112	(1)	i 79·43
„ radomska . .	106·2	(6373:60)	i 71·62
„ płocka . . .	105·0	(214260:204)	i 70·02
„ łomżyńska . .	103·7	(33181:32)	i 70·49
„ lubelska . . .	114·5	(12138:106)	i 77·75

Przeciętna najmniejsza szerokość tak bezwzględna jak też stosunkowa jest największa u Polek gub. lubelskiej, podobnie jak to widzieliśmy u mężczyzn. Na ogół kobiety przytoczonych gubernii ustępują szerokością swym mężczyznom o 2—3 mm.

Szerokości czoła w oddzielnych pomiarach tak się przestawiają:

Najmniejsza szerokość czoła w mm	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	łomżyńska 23	lubelska 1	Razem 419
93	—	—	—	1	—	—	1
5	1	—	—	3	—	—	4
6	—	—	—	2	—	—	1
7	3	—	—	1	1	—	5
8	1	—	2	9	—	—	12
9	—	—	1	2	1	—	4
100	11	—	3	10	4	—	28
1	10	—	2	9	1	—	22
2	7	—	3	23	—	—	33
3	9	—	2	23	4	—	38
4	8	—	4	13	2	—	27
5	22	—	9	17	4	—	52
6	13	—	2	18	1	—	34
7	9	—	11	20	1	—	41
8	6	—	2	13	—	1	22
9	10	—	5	5	2	—	22

Najmniejsza szerokość czoła w mm	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	łomżyńska 23	lubelska 1	Razem 419
110	8	—	8	11	1	—	28
1	4	—	3	6	—	—	13
2	2	1	1	8	—	—	12
3	2	—	—	4	—	—	6
4	—	—	2	1	—	—	3
5	1	—	—	1	—	—	2
6	1	—	—	3	—	—	4
8	1	—	—	—	1	—	2
9	1	—	—	2		—	3

Najmniejsza szerokość czoła w liczbach bezwzględnych u kobiet waha się od 95 do 119 mm, t. j. w granicach 24 mm, u mężczyzn zaś w granicach 29 mm. Najczęstsze wymiary są od 100 do 110 mm.

Wskaźniki czołowe, czyli stosunek najmniejszej szerokości czoła do szerokości czaszki, przedstawiają się, jak następuje:

Wskaźniki czołowe	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	łomżyńska 23	lubelska 1	Razem 419
62·41—63	—	—	1	1	—	—	2
63·01—64	—	—	—	2	—	—	2
64·01—65	—	—	—	3	1	—	4
65·01—66	—	—	2	6	—	—	8
66·01—67	—	—	—	14	1	—	15
67·01—68	1	—	2	25	3	—	31
68·01—69	6	—	4	23	2	—	35
69·01—70	13	—	8	29	1	—	51
70·01—71	13	—	3	30	4	—	50
71·01—72	16	—	8	26	2	—	52
72·01—73	14	—	9	18	2	—	43
73·01—74	21	—	9	8	3	—	41
74·01—75	15	—	6	10	2	1	34
75·01—76	8	—	6	2	1	—	17
76·01—77	6	—	1	2	—	—	9
77·01—78	7	—	1	2	—	—	10
78·01—79	5	—	—	2	—	—	7
79·01—80	2	1	—	1	—	—	4
80·01—81	3	—	—	—	1	—	4

Stosunek szerokości czoła waha się pomiędzy liczbami 62·41 i 81, w granicach 18·59, nieco mniejszych niż u mężczyzn, lecz najczęstsze są te same stosunki od 68·01 do 74.

Bezwzględna szerokość potylicy, zmierzona tylko u 290 Polek Królestwa, wynosiła 127 mm (368221:290), a jej stosunek do szerokości czaszki 86·13. Kobiety te mają potylicę o 9 mm węższą bezwzględnie niż mężczyzni a w stosunku do szerokości czaszki węższą o '4. Pomiary te u innych kobiet tak się przedstawiają:

u Polek galicyjskich (Kopernicki) . .	130·6	mm	czyli	89·51
u Rusinek: Ukrainek (Talko-Hryncewicz) .	129·2	„	„	87·83
u Rusinek: galicyjskich (Kopernicki) . . .	127·2	„	„	86·82
Średnio	128·5	„	„	87·47
u Białorusinek (Talko-Hryncewicz) . .	130·9	„	„	90·21
u Litwino-łotyszek (Talko-Hryncewicz) . .	131·2	„	„	89·25

Polki z Królestwa bezwzględną szerokością potylicy różnią się od Polek galicyjskich, Litwino-łotyszek, Białorusinek i Rusinek tylko o 2—4 mm. Szerokością potylicy w stosunku do szerokości czaszki Polki z Królestwa ustępują o 1–4 mm Polkom galicyjskim, Rusinkom, Litwino-łotyszkom i Białorusinkom.

W tych niewielu guberniach Królestwa, z których posiadamy dane, przeciętne wymiary potylicy i ich stosunek tak się przedstawiają:

gub. radomska [1]) .	130·7	mm	(77113:59)	czyli	88·25
„ płocka . . .	125·0	„	(250000:200)	„	83·28
„ łomżyńska .	132·6	„	(41108:31)	„	90·27

Najszerszą potylicę, tak bezwzględnie, jak i w stosunku do szerokości czaszki, mają kobiety łomżyńskie i radomskie, węższe zaś płockie. Dane te po części odpowiadają spostrzeżeniom u mężczyzn. Bezwzględną przeciętną szerokością potylicy mężczyźni przewyższają kobiety o 5 do 7 mm w gub. radomskiej, płockiej i łomżyńskiej.

U Polek Królestwa bezwzględna szerokość potylicy przewyż-

[1]) U kobiet w Smardzewicach wymiar potylicy wynosi 135·7 mm.

sza szerokość czoła o 20 mm, a stosunek szerokości czoła do potylicy = 84·30.

U Polek galicyjskich		szerokość potylicy przewyższa czoło	o 17 mm	czyli = 85·83
u Rusinek:	Ukrainek	„ „ „ „	o 24 „	„ = 81·35
	galicyjskich	„ „ „ „	o 16 „	„ = 88·36
	Średnio	„ „ „ „	o 22 „	„ = 82·88
u Białorusinek		„ „ „ „	o 27 „	„ = 80·00
u Litwino-łotyszek		„ „ „ „	o 25 „	„ = 80·56

Różnica pomiędzy bezwzględną szerokością czoła a potylicy u Polek z Królestwa, Polek galicyjskich i Rusinek galicyjskich jest mniejsza (od 19·4 do 16 mm) niż u Ukrainek, Białorusinek i Litwino-łotyszek (od 27·1 do 24·1 mm). Stosunek zaś najmniejszej szerokości czoła do potylicy odwrotnie jest najznaczniejszy u Polek z Królestwa, Polek i Rusinek galicyjskich (12·32—11·76), a mniejszy u Ukrainek, Białorusinek i Litwino-łotyszek (9·86—8·47).

Bezwzględnej różnicy co do szerokości czoła i potylicy pomiędzy obiema płciami nie można wprawdzie się dopatrzeć, lecz stosunek tych szerokości jest cokolwiek większy u Polek z Królestwa niż u mężczyzn, również u Rusinek; Polki galicyjskie, Białorusinki i Litwino-łotyszki mają ten stosunek odwrotnie nieco mniejszy niż ich mężczyzni.

B) Budowa twarzy.

a) Mężczyźni.

Długość i szerokość twarzy bezwzględna i wskaźnik twarzowy, czyli stosunek długości do szerokości twarzy u Polaków Królestwa w porównaniu do innych pokrewnych grup przedstawia się, jak następuje [1]):

[1]) Ponieważ w znacznej części spostrzeżeń, które weszły do pracy niniejszej, a mianowicie w materyałach Elkinda i moich, odnoszących się do ludności Królestwa, długość twarzy była mierzona od *nasion*, a nie od *glabelli*, do bródki, dla umożliwienia więc włączenia tych spostrzeżeń i porównania z innemi pokrewnemi grupami musieliśmy odjąć wszędzie przeciętnie po 16 mm, t. j. odległość według naszego obliczenia od *glabelli* do *nasion*, obniżając o tyle długość twarzy, przez co zmienił się i wskaźnik twarzowy.

		Długość	Szerokość	Wskaźnik twarzowy
u 781 Polaków Królestwa		121·6 mm	137·9 mm	87·11
		(949888 : 781)	(1076728 : 781)	(6803024 : 781)
u 1078 Polaków galic.	(Kopernicki)	117·2 mm	121·6 mm	96·38
u 1807 Rusinów: 1055 Ukraińców	(Talko-Hrycewicz)	113·4 „	132·4 „	85·36
251 Podolan		109·7 „	119·3 „	91·95
313 galicyjskich	(Kopernicki)	105·0 „	123·0 „	85·36
188 Górali ruskich		113·4 „	139·3 „	81·11
Średnio		111·4 „	129·7 „	85·89
u 961 Białorusinów	(Talko-Hryncewicz)	113·5 „	118·6 „	95·70
u 476 Litwino-łotyszów		116·8 „	119·3 „	97·90
u 226 Wielkorosyan		114·9 „	120·5 „	95·35

Polacy Królestwa mają znaczne przeciętne bezwzględne wymiary, tak długości, jak i szerokości twarzy; długością twarzy mniej przewyższają Polaków galicyjskich i Litwino-łotyszów, bardziej Rusinów, Białorusinów i Wielkorosyan; szerokością Polacy Królestwa najbardziej zbliżają się do rodów ruskich Ukraińców i Górali ruskich, a przewyższają Rusinów galicyjskich, Polaków galicyjskich, Wielkorosyan, a w szczególności Podolan, Litwino-łotyszów i Białorusinów. Co do wskaźników twarzowych, to Polacy Królestwa wraz z rodami ruskimi mają twarze mniej wydłużone niż Białorusini, Litwino-łotysze, Polacy galicyjscy i Wielkorosyanie.

Przeciętne wymiary długości, szerokości twarzy i ich stosunek według gubernii są następujące:

	mm długość	mm szerokość	wskaźnik twarzowy
gub. warszawska	119·1 (19296 : 162)	138·0 (22349 : 162)	86·42 (1400095 : 162)
„ piotrkowska	118·5 (1896 : 16)	139·6 (2234 : 16)	84·86 (135774 : 16)
„ kaliska	126·6 (5066 : 40)	140·0 (5601 : 40)	90·48 (361931 : 40)
„ kielecka	118·0 (944 : 8)	138·1 (1105 : 8)	84·67 (67740 : 8)
„ radomska[1]	120·1 (15256 : 127)	133·5 (169554 : 127)	85·09 (1080457 : 127)
„ płocka	121·1 (250670 : 207)	142·2 (294330 : 207)	85·44 (1768597 : 207)
„ łomżyńska	123·1 (155098 : 126)	135·5 (170723 : 126)	88·07 (1109768 : 126)
„ lubelska	119·9 (8390 : 7)	135·6 (9490 : 7)	92·73 (778929 : 84)
„ siedlecka	128·4 (1413 : 11)	141·4 (1556 : 11)	90·67 (99735 : 11)

Bezwzględnie jest twarz nieco szersza w guberniach warszawskiej, piotrkowskiej, kaliskiej, kieleckiej, płockiej i siedleckiej

[1]) Lencewicz podaje dla Smardzewic długość twarzy 117·2 mm, szerokość 140·9 mm, a wskaźnik twarzowy 84·13.

niżeli w łomżyńskiej, lubelskiej i radomskiej; mniejsze są różnice co do długości bezwzględnej, w której przodują gub. siedlecka i kaliska. Co do stosunku długości do szerokości, to najwęższe są twarze w gub. siedleckiej, kaliskiej, łomżyńskiej i lubelskiej, krótsze w warszawskiej, piotrkowskiej, kieleckiej, radomskiej i płockiej.

Rozpatrzmy częstość występujących wymiarów twarzy, a naprzód jej długości:

Długość twarzy w mm	warszawska 162	piotrkowska 16	kaliska 40	kielecka 8	radomska 127	płocka 207	łomżyńska 88	lubelska 7	siedlecka 11	Razem 666
100	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
2	1	—	—	—	—	3	—	—	—	4
3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
4	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
5	2	—	—	—	—	4	—	—	—	6
6	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2
7	1	—	—	—	1	1	—	—	—	3
8	2	—	—	—	2	3	—	—	—	7
9	3	1	—	—	2	2	2	—	—	10
110	4	—	1	—	2	3	—	—	—	10
1	7	—	1	2	2	4	1	—	—	17
2	12	—	—	—	1	5	—	—	—	18
3	6	3	1	—	7	1	1	1	1	21
4	9	2	—	1	10	13	4	—	—	39
5	6	3	1	—	4	3	2	—	—	19
6	8	—	1	—	5	7	1	—	—	22
7	11	—	—	1	4	6	1	1	—	24
8	11	2	2	—	7	8	4	2	1	37
9	3	—	—	—	13	16	3	1	—	36
120	8	—	1	—	3	6	4	—	—	23
1	8	2	—	1	14	10	3	—	—	38
2	4	—	—	2	9	12	4	—	—	31
3	5	1	3	—	5	7	10	—	—	31
4	13	—	1	—	6	14	4	—	—	38
5	6	1	1	—	3	7	2	—	—	20
6	6	—	3	1	2	13	2	—	—	27
7	1	—	4	—	2	8	1	2	1	19
8	8	—	5	—	4	6	4	—	1	28
9	2	1	—	—	2	7	8	—	—	20

Długość twarzy w mm	warszawska 162	piotrkowska 16	kaliska 40	kielecka 8	radomska 127	płocka 207	łomżyńska 88	lubelska 7	siedlecka 11	Razem 666
130	4	—	1	—	4	6	3	—	—	18
1	—	—	2	—	3	7	2	—	1	15
2	2	—	4	—	2	4	3	—	1	16
3	2	—	3	—	1	—	4	—	1	11
4	1	—	1	—	1	5	5	—	—	13
5	—	—	1	—	1	1	5	—	1	9
6	1	—	1	—	—	2	2	—	1	7
7	1	—	—	—	1	1	—	—	—	3
8	—	—	1	—	—	3	1	—	1	6
9	—	—	1	—	4	2	—	—	—	7
140	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	2
2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2
4	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1

Długość twarzy waha się pomiędzy 100 a 145 mm, t. j. w granicach 45 mm; największa ilość wymiarów przypada na długość od 112 do 130 mm.

Następujący wykaz przedstawia częstość spotykanych największych szerokości twarzy:

Największa szerokość twarzy w mm	warszawska 162	piotrkowska 16	kaliska 40	kielecka 8	radomska 127	płocka 207	łomżyńska 88	lubelska 7	siedlecka 11	Razem 666
105	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
7	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
110	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
3	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
5	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
7	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
8	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
9	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1

Największa szerokość twarzy w mm	warszawska 162	piotrkowska 16	kaliska 40	kielecka 8	radomska 127	płocka 207	łomżyńska 88	lubelska 7	siedlecka 11	Razem 666
120	—	—	—	—	—	—	5	—	—	5
1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
5	2	—	—	—	—	—	1	—	—	3
6	—	—	—	—	—	1	2	—	—	3
7	1	—	—	—	—	1	1	—	—	3
8	1	—	—	—	1	—	3	—	1	6
9	2	—	—	—	—	2	—	—	—	4
130	5	—	—	—	1	—	2	—	—	8
1	6	—	1	—	1	1	—	—	—	9
2	2	—	1	—	4	1	3	1	—	12
3	13	1	1	—	2	3	4	—	—	24
4	8	1	2	—	3	4	2	2	—	22
5	12	1	2	—	7	9	4	1	—	36
6	12	2	2	—	3	9	1	1	—	30
7	15	2	3	2	3	9	4	1	—	39
8	11	1	3	2	9	12	13	—	1	52
9	9	—	3	—	8	6	1	—	—	27
140	17	2	6	—	6	15	11	—	2	59
1	9	1	3	3	9	12	2	1	—	40
2	5	2	2	1	12	20	2	—	2	46
3	2	—	3	—	12	21	4	—	2	44
4	4	—	1	—	16	12	1	—	—	34
5	8	1	1	—	9	16	1	—	1	37
6	5	—	1	—	6	14	1	—	1	28
7	3	—	1	—	5	11	1	—	—	21
8	4	1	3	—	7	4	2	—	—	21
9	1	—	—	—	—	4	1	—	1	7
150	3	1	—	—	1	4	1	—	—	10
1	—	—	1	—	—	6	—	—	—	7
2	1	—	—	—	2	5	—	—	—	8
3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
4	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
5	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
6	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1

Największa szerokość twarzy waha się u Polaków Królestwa między 105 a 156 mm, t. j. w granicach 51 mm. Najczęściej spotyka się wymiary od 135 do 146 mm, a zatem twarze szerokie.

Częstość dostrzeżonych wskaźników twarzowych podług gubernii przedstawia następująca tabela:

Wskaźniki twarzowe	warszawska 162	piotrkowska 16	kaliska 40	kielecka 8	radomska 127	płocka 207	łomżyńska 88	lubelska 7	siedlecka 11	Razem 666	
										w liczb. bezwzgl.	w %
68	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	0·1
69	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	0·1
70	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	0·1
73	1	—	—	—	—	1	1	—	—	3	0·4
74	2	—	—	—	—	2	—	—	—	4	0·6
75	2	—	—	—	1	3	—	—	—	6	0·9
76	1	—	—	—	2	4	—	—	—	7	1·0
77	2	—	—	—	1	14	—	—	—	17	2·5
78	2	—	1	1	—	6	—	—	—	10	1·5
79	—	—	—	—	4	4	—	—	1	9	1·3
80	6	—	—	1	9	10	—	—	—	26	3·9
81	8	4	—	—	10	10	—	—	—	32	4·8
82	8	1	—	—	10	4	3	—	—	26	3·9
83	13	3	4	2	12	11	—	—	1	46	6·9
84	15	—	1	—	11	15	7	1	—	50	7·5
85	12	2	1	—	12	15	1	—	—	43	6·4
86	15	2	—	—	10	15	4	1	—	47	7·0
87	8	1	5	1	11	14	2	2	—	44	6·6
88	12	—	—	1	10	10	3	1	1	38	5·7
89	10	1	3	2	8	10	2	—	2	38	5·7
90	7	1	4	—	4	13	4	—	—	33	4·9
91	12	—	3	—	1	12	2	—	1	31	4·6
92	7	—	3	—	7	8	10	—	1	36	5·4
93	6	—	5	—	1	7	5	1	—	25	3·7
94	3	—	2	—	—	2	12	—	1	20	3·0
95	3	1	1	—	—	3	4	1	1	14	2·1
96	2	—	5	—	—	1	12	—	—	20	3·0
97	3	—	—	—	—	3	6	—	—	12	1·8
98	1	—	1	—	1	3	3	—	1	10	1·5
99	—	—	—	—	1	2	—	—	1	4	0·6
100	—	—	1	—	—	1	2	—	—	4	0·6
101	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2	0·3
102	—	—	—	—	1	—	1	—	—	2	0·3
103	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	0·1
107	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	0·1
109	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	0·3

Wskaźniki twarzowe wahają się pomiędzy liczbami 68 i 109, w granicach '41. Największa ich ilość przypada na 80 do 93, t. j. na średnie.

Dla łatwiejszego przeglądu łączymy liczby wskaźników zestawione w powyższej tabeli w większe grupy, przyczem otrzymujemy w liczbach bezwzględnych i w %:

Wskaźniki twarzowe	warszawska	piotrkowska	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	razem
	w liczbach bezwzględnych									
od 68— 69	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
„ 70— 74	3	—	—	—	—	4	1	—	—	8
„ 75— 79	7	—	1	1	8	31	—	—	1	49
„ 80— 84	50	8	5	3	52	50	10	1	1	180
„ 85— 89	57	6	9	4	51	64	12	4	3	210
„ 90— 94	35	1	17	—	13	42	33	1	3	145
„ 95— 99	9	1	7	—	2	12	25	1	3	60
„ 100—104	1	—	1	—	1	2	4	—	—	9
„ 105—109	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
	w %									
od 68— 69	—	—	—	—	—	1·0	—	—	—	0·3
„ 70— 74	1·8	—	—	—	—	1·9	1·1	—	—	1·2
„ 75— 79	4·3	—	2·5	12·5	6·3	14·9	—	—	9·1	7·3
„ 80— 84	30·9	50·0	12·5	37·5	40·9	24·1	11·4	14·3	9·1	27·0
„ 85— 89	35·2	37·5	22·5	50·0	40·1	30·9	13·6	57·1	27·3	31·5
„ 90— 94	21·6	6·2	42·5	—	10·2	20·3	37·5	14·3	27·3	21·8
„ 95— 99	5·5	6·2	17·5	—	1·6	5·8	28·4	14·3	27·3	9·0
„ 100—104	0·6	—	2·5	—	0·8	1·0	4·5	—	—	1·3
„ 105—109	—	—	—	—	—	—	3·4	—	—	0·4

Z powyższego wykazu widzimy, że tak w większości gubernii jak i w Królestwie wogóle najczęściej spotyka się wskaźniki twarzowe od 85 do 89, od 80 do 84 i wreszcie od 90 do 94, t. j. wskaźniki określające twarze miernie wydłużone, odpowiadające bardziej wązkolicym *(leptoprosopae)*.

Wskaźnik czaszko-twarzowy, t. j. stosunek największej szerokości twarzy do długości czaszki wynosi:

u 781 Polaków Królestwa . . 14·37 (5808192:781)
u 1078 „ galicyjskich . 68·3
u Rusinów:
1055 Ukraińców . . . . 70·2
251 Podolan . . . . . 64·5
313 galicyjskich . . . 70·0
188 Górali ruskich . . . 67·3
135 Huculów . . . . . 76·9
Średnio . . . . 69·1
u 961 Białorusinów . . . . . 64·7
u 476 Litwino-łotyszów . . . 63·4
u 218 Wielkorosyan . . . . 64·2

Polacy pod względem stosunku czaszko-twarzowego przewyższają Polaków galicyjskich tudzież Rusinów tylko o '6·1—'5·3, natomiast Ukraińców, Białorusinów, Litwino-łotyszów i Wielkorosyan o '9·1—'10·4.

Przeciętne wskaźniki dla każdej gubernii z osobna są następne:

gub. warszawska . . 74·40 (1220176:164)
„ piotrkowska . . 74·48 (119172:16)
„ kaliska . . . 74·22 (296900:40)
„ kielecka . . . 74·20 (51944:7)
„ radomska . . . 76·20 (975289:128)
„ płocka . . . . 74·60 (1544181:207)
„ łomżyńska . . 72·73 (923722:127)
„ lubelska . . . 73·31 (593829:81)
„ siedlecka . . . 75·43 (82979:11)

Przeciętne wskaźniki w guberniach wahają się zatem od 72·73 do 76·20. Częstość spotykanych wskaźników czaszko-twarzowych wykazuje tabela następująca:

Wskaźniki czaszkowo-twarzowe	warszawska 162	piotrkowska 16	kaliska 40	kielecka 7	radomska 128	płocka 207	łomżyńska 88	lubelska 4	siedlecka 11	razem 663
58	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
60	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
61	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
62	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
64	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
65	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
66	1	—	—	—	—	1	4	—	—	6
67	3	—	—	—	—	1	3	—	—	7
68	1	—	—	—	2	4	2	—	1	10
69	10	—	1	—	1	8	2	—	—	22
70	11	—	4	2	1	11	3	1	—	33
71	20	1	5	—	3	9	1	—	—	39
72	18	2	5	—	2	18	8	—	—	53
73	23	3	4	1	12	22	11	—	2	78
74	17	3	2	2	10	30	9	1	—	74
75	16	3	7	—	17	20	14	1	2	80
76	14	2	3	—	19	24	2	—	2	66
77	15	—	3	—	21	21	5	—	1	66
78	7	1	3	—	12	16	10	—	2	51
79	5	—	—	2	13	11	1	—	1	33
80	1	1	3	—	9	8	1	—	—	23
81	—	—	—	—	3	1	—	—	—	4
82	—	—	—	—	3	2	—	—	—	5
88	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1

Wskaźniki czaszko-twarzowe wahają się od 58 do 88, t. j. w granicach '30, przyczem najczęstsze są wskaźniki od 69 do 80. Zwracają na siebie uwagę mieszkańcy gubernii łomżyńskiej z częściej niż w innych guberniach spotykanymi nizkimi wskaźnikami.

Dla zakończenia z twarzą pozostaje nam jeszcze rozpatrzeć wymiary nosa, mianowicie jego szerokość i długość, oraz wskaźnik nosowy, t. j. stosunek szerokości do długości:

	Szerokość nosa	Długość nosa	Wskaźnik nosowy
u 479 Polaków Królestwa [1]	34·0 mm	50·9 mm	66·59
	(16290 : 479)	(24386 : 479)	
u 144 Hucułów (Wowk)	34·5 mm	47·9 mm	72·0
u 55 Wielkorosyan (Talko-Hryncewicz)	30·8 „	47·2 „	65·4

Inni badacze znaleźli u Rusinów różnych okolic Rosyi następujące wymiary nosa:

	Szerokość	Długość	Wskaźnik
u 61 Kozaków kubańskich (Hilczenko) . .	34·1 mm	49 mm	69·6
u 80 Ukraińców gub. charkowskiej (Erkert)	35·4 „	51·2 „	68·9
u 200 „ „ kijowskiej (Diebold) .	36·9 „	57·5 „	64·1

Bezwzględną przeciętną szerokością nosa nasi Polacy nie różnią się od Hucułów, Kozaków kubańskich i Ukraińców gubernii charkowskiej, tylko o 3 mm przewyższają Wielkorosyan i o tyleż ustępują Ukraińcom gub. kijowskiej. Długością nosa nie różnią się od Ukraińców charkowskich, przewyższają Hucułów, Wielkorosyan i Kozaków kubańskich o 2—4 mm, a ustępują tylko Ukraińcom kijowskim o 6 mm. Wskaźnikiem nosowym nie różnią się od Wielkorosyan, przewyższają tylko o '2 Ukraińców kijowskich, ustępują od '3 do '5 Kozakom kubańskim, Ukraińcom charkowskim i Hucułom [2]).

Przeciętne wymiary szerokości, długości i wskaźników nosowych według gubernii Królestwa tak się przedstawiają:

---

[1]) Lencewicz u ludności Smardzewic znalazł szerokość nosa 37·4 mm, długość 51·4 mm, wskaźnik nosowy 73·43.

[2]) Wskaźnik nosowy u innych grup słowiańskich jest wyższy niż u Polaków, wynosi mianowicie u Białorusinów wschodnich (gub. Smoleńska) 69·26—69·43, u Wielkorosyan gub. twerskiej 69·67, kurskiej 66·74, tulskiej 71·81, erywańskiej 68·23.

		mm Szerokość	mm Długość	Wskaźnik
gub.	warszawska . . .	32·9 (5390:164)	52·2 (8569:164)	62·88 (1031232:164)
„	piotrkowska . . .	32·9 (559:17)	53·5 (910:17)	61·42 (104414:17)
„	kaliska	32·0 (1279:40)	51·6 (2064:40)	61·96 (247840:40)
„	kielecka	34·4 (241:7)	53·3 (373:7)	64·62 (45234:7)
„	radomska	36·4 (4666:128)	49·5 (6337:128)	73·62 (942336:128)
„	płocka	32·8 (197:6)	54·2 (325:6)	60·76 (36457:6)
„	łomżyńska . . .	33·8 (3453:102)	49·2 (5019:102)	68·43 (697986:102)
„	lubelska	32·5 (130:4)	56·2 (225:4)	57·78 (23113:4)
„	siedlecka	34·1 (375:11)	51·3 (564:11)	66·49 (74138:11)

Przeciętna szerokość nosa w różnych guberniach waha się od 32 do 36·4 mm, wahanie długości jest znaczniejsze, bo od 49·2 do 56·2 mm, a jeszcze bardziej waha się wskaźnik, gdyż w granicach od 57·78 do 73·62. Wskaźniki nosowe są w gub. radomskiej, łomżyńskiej i siedleckiej wyższe niż w pozostałych.

Częstość dostrzeżonych szerokości nosa w poszczególnych guberniach przedstawia następująca tabela:

Szerokość nosa w mm	warszawska 164	piotrkowska 17	kaliska 40	kielecka 7	radomska 128	płocka 6	łomżyńska 64	lubelska 4	siedlecka 11	razem 441
24	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
25	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
26	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
27	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
28	4	—	2	—	—	—	1	—	—	7
29	1	—	4	—	1	1	3	—	—	10
30	17	3	3	—	1	—	5	—	2	31
31	22	1	5	2	3	—	5	1	—	39
32	26	4	4	—	3	1	11	1	—	50
33	24	2	10	1	6	1	9	1	1	55
34	25	3	5	1	13	2	11	1	3	64
35	14	3	4	—	16	1	5	—	2	45
36	16	—	1	—	21	—	3	—	2	43
37	6	1	1	2	15	—	6	—	1	32
38	3	—	—	1	19	—	2	—	—	25
39	2	—	—	—	7	—	2	—	—	11
40	—	—	—	—	13	—	—	—	—	13
41	—	—	1	—	2	—	—	—	—	3
42	—	—	—	—	5	—	—	—	—	5
43	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
44	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
45	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1

Z powyższej tabeli widzimy, że szerokość nosa waha się u Polaków Królestwa najczęściej między 32 a 36 mm; minimum tego wymiaru wynosi 24, a maximum 45 mm. U Wielkorosyan siemiejskich według nas szerokość nosa waha się najczęściej między 30 a 35 mm.

Różne długości nosa rozkładają się na gubernie, jak następuje:

Długość nosa w mm	warszawska 164	piotrkowska 17	kaliska 40	kielecka 7	radomska 128	płocka 6	łomżyńska 64	lubelska 4	siedlecka 11	Razem 441
38	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
40	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
41	—	—	1	—	—	—	4	—	—	5
42	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
43	1	—	1	—	1	—	2	—	—	5
44	1	—	—	—	2	—	5	—	—	8
45	4	1	—	—	5	—	4	—	—	14
46	5	—	2	—	10	—	2	—	—	19
47	10	—	3	—	13	—	5	—	2	33
48	8	2	3	—	12	—	6	—	—	31
49	14	—	4	1	14	—	7	—	1	41
50	13	1	4	—	27	—	8	—	2	55
51	17	4	2	—	9	1	2	—	2	37
52	16	—	5	2	8	1	4	—	3	39
53	13	2	4	1	10	—	8	—	—	38
54	13	—	4	1	5	1	3	1	—	28
55	15	2	1	—	5	1	—	—	—	24
56	16	—	1	1	3	1	1	2	—	25
57	4	—	1	1	1	1	1	—	—	9
58	4	1	—	—	—	—	—	—	—	5
59	3	2	1	—	—	—	1	1	—	8
60	3	1	1	—	—	—	—	—	—	5
61	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2
62	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
63	—	1	1	—	—	—	—	—	1	3
65	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
66	1	—	1	—	—	—	—	—	—	2

Długość nosa najczęściej spotykana waha się między 47 a 56 mm; krańcowe jej wymiary wynoszą 38 i 66 mm. U Wielkorosyan, zmierzonych przeze mnie, liczby te wahały się od 39 do 55 mm, u Rusinów: Kozaków kubańskich (Hilczenko) od 41 do 67 mm, gub. charkowskiej (Erkert) od 43 do 59 mm, u Ukraińców gub. kijowskiej (Diebold) od 37 do 71 mm. Widzimy więc, że wahania tego wymiaru są znaczne i różne u róż-

nych grup tego samego narodu, tak u Polaków, jak u wymienionych Rusinów.

Zestawiając w większe grupy długości nosa spotykane u Polaków i u przytoczonych grup rusińskich, otrzymamy liczby następujące:

Długość nosa (w mm)	Polaków Królestwa: warszawska	piotrkowska	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	razem	Wielkorosyan (T.-Hryncewicz)	Rusinów: Kozaków kubańskich
w liczbach bezwzględnych												
b. mała (do 40)	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	2	—
mała (41—50)	56	4	18	1	85	—	43	—	—	207	38	39
średnia (51—60)	104	12	20	6	41	6	20	4	10	223	15	20
wielka (61 i wyżej)	4	1	2	—	—	—	1	—	1	9	—	2
w odsetkach												
b. mała (do 40)	—	—	—	—	1·6	—	—	—	—	0·4	3·6	—
mała (41—50)	34·1	23·5	45·0	14·3	66·4	—	67·2	—	—	46·9	69·0	63·9
średnia (51—60)	63·4	70·6	50·0	85·7	32·0	100·0	31·2	100·0	90·9	50·6	27·3	32·8
wielka (61 i wyżej)	2·4	5·9	5·0	—	—	—	1·6	—	9·1	2·0	—	3·3

U Polaków pospolite są zatem i mniej więcej równo częste nosy małe i średnie; u Wielkorosyan i Rusinów występują najczęściej małe a znacznie rzadziej średnie.

Częstość poszczególnych wskaźników nosa, t. j. stosunków szerokości do długości nosa, przedstawia tabelka następująca:

Wskaźnik nosa	warszawska 164	piotrkowska 17	kaliska 40	kielecka 7	radomska 128	płocka 6	łomżyńska 64	lubelska 4	siedlecka 11	Razem 441	
	i l e	r a z y								w liczb. bezwzgl.	w %
44	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	0·2
47	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	0·2
48	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2	0·4
49	1	—	1	—	—	—	—	—	1	3	0·7
50	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	0·2
51	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	0·7
52	5	—	—	—	—	—	1	—	—	6	1·4
53	4	—	—	—	—	1	—	—	—	5	1·1
54	5	1	—	1	—	—	—	—	—	7	1·6
55	6	1	2	—	—	—	1	—	—	10	2·3
56	5	—	3	—	1	—	—	—	—	9	2·0
57	6	1	2	—	1	—	—	2	—	12	2·7
58	6	1	2	—	1	—	1	1	—	12	2·7
59	5	2	2	—	–	2	2	1	1	15	3·4
60	10	—	—	—	2	1	3	—	—	16	3·6
61	11	—	1	—	1	—	3	—	—	16	3·6
62	10	—	1	—	—	—	2	—	—	13	2·9
63	10	2	3	2	3	—	1	—	—	21	4·8
64	9	2	2	1	5	—	5	—	—	24	5·4
65	13	1	3	—	5	1	4	—	1	28	6·3
66	5	1	1	1	1	—	3	—	—	12	2·7
67	8	—	5	—	5	—	3	—	1	22	5·0
68	4	—	—	—	8	—	4	—	1	17	3·8
69	6	—	1	—	8	1	2	—	1	19	4·3
70	3	—	4	1	2	—	1	—	1	12	2·7
71	3	2	2	1	4	—	5	—	1	18	4·1
72	7	—	—	—	10	—	8	—	1	26	5·9
73	4	—	1	—	6	—	2	—	—	13	2·9
74	2	—	—	—	12	—	1	—	1	16	3·6
75	2	—	—	—	1	—	1	—	1	5	1·1
76	5	1	—	—	12	—	1	—	—	19	4·3
77	1	1	—	—	4	—	2	—	—	8	1·8
78	—	—	—	—	3	—	2	—	—	5	1·1
79	1	—	—	—	5	—	2	—	—	8	1·8
80	2	—	—	—	6	—	1	—	—	9	2·0
81	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	0·2
82	1	—	—	—	4	—	—	—	—	5	1·1
83	—	—	1	—	4	—	—	—	—	5	1·1
85	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	0·4
86	—	—	—	—	2	—	1	—	—	3	0·7
87	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	0·2
89	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	0·4
90	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	0·2
91	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	0·2
92	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	0·2
93	—	—	—	—	2	—	1	—	—	3	0·7
95	—	—	1	—	1	—	—	—	—	2	0·4

Wskaźniki nosa wahają się u Polaków znacznie, bo od 44 do 95; są one wprawdzie rozproszone, najczęściej leżą jednak w granicach 63 i 76 (56·9%). Wyraźniej występują wymiary nosa przy ugrupowaniu ich w większe działy według wskaźników (patrz tabelę, str. 325).

Wązkonosi u Polaków ilością w dwójnasób przeważają średnionosych; bardzo rzadko spotykają się płaskonosi. Stalej występującym typem wązkim przewyższają Polaków Rusini gub. kijowskiej, natomiast u Wielkorosyan, a jeszcze bardziej u Rusinów kubańskich i charkowskich obok typu wązkonosego znacznie rozwinięty jest średnionosy.

Najsilniej przeważającym typem wązkonosym odznaczają się gubernie warszawska, piotrkowska, kaliska i kielecka, w gubernii radomskiej zaś, łomżyńskiej i siedleckiej obok wązkonosego występuje także typ średnionosy, tak że gubernie te co do rozmieszczenia typu nosów zdają się zbliżać do Wielkorosyan i lewobrzeżnych Rusinów.

b) Kobiety.

Długość i szerokość twarzy bezwzględna i stosunkowa u Polek w porównaniu z innemi kobietami tak się przedstawia:

	Długość	Szerokość	Wskaźnik twarzowy
u 533 Polek Królestwa	106·22 mm (56619:533)	132·38 mm (70560:533)	80·25
u 211 Polek galicyjskich (Kopernicki) .	99·1 mm	129·7 mm	76·41
u 369 Rusinek: 237 Ukrainek (T.-Hryncewicz)	106·7 „	132·0 „	80·83
u 369 Rusinek: 132 galicyjskich (Kopernicki)	108·2 „	120·1 „	90·09
Średnio	107·3 „	128·3 „	83·63
u 145 Białorusinek (Talko-Hryncewicz) .	108·2 „	116·2 „	93·11
u 107 Litwino-łotyszek (Talko-Hryncewicz) .	109·9 „	116·3 „	94·41

Polki Królestwa bezwzględną długością twarzy przewyższają tylko Polki galicyjskie, a nie różnią się od innych kobiet; szerokość twarzy mają podobną jak Polki galicyjskie i Ukrainki, a przewyższają tym wymiarem znacznie Rusinki galicyjskie i w wyższym jeszcze stopniu Białorusinki i Litwino-łotyszki. Polki Królestwa, podobnie jak galicyjskie i Ukrainki, mają twarze względnie krótsze niż Rusinki galicyjskie a zwłaszcza niż Białorusinki i Litwino-łotyszki. Pod względem wskaźnika twarzowego Polki Królestwa

Wskaźniki	Polaków Królestwa										Wielkorosyan	Rusinów		
	warszawska	piotrkowska	kaliska	kielecka	radomska	płocka	łomżyńska	lubelska	siedlecka	razem		kubańskich Kozaków	charkowskiej gub.	kijowskiej gub.
	w liczbach bezwzględnych													
wązkonose (leptorrhini) (do 69)	133	13	31	5	41	6	36	4	6	275	29	27	39	155
średnionose (mesorrhini) (70—81)	30	4	7	2	66	—	26	—	5	140	21	30	40	39
płaskonose (platyrrhini) (82 i wyżej)	1	—	2	—	21	—	2	—	—	26	5	4	1	6
	w odsetkach													
wązkonose (leptorrhini) (do 69)	81·1	76·5	77·5	71·4	32·0	100·0	56·2	100·0	54·5	62·4	52·7	44·2	48·7	77·5
średnionose (mesorrhini) (70—81)	18·3	23·5	17·5	28·6	51·6	—	40·6	—	45·4	31·7	38·2	49·2	50·0	19·5
płaskonose (platyrrhini) (82 i wyżej)	0·6	—	5·0	—	16·4	—	3·1	—	—	5·8	9·1	6·6	1·2	3

niezbyt wiele różnią się od swych mężczyzn, podczas gdy Polki galicyjskie mają w porównaniu z mężczyznami twarze względnie o wiele krótsze; u Ukraińców i Rusinów galicyjskich znacznej różnicy pomiędzy płciami dopatrzeć się nie można, również u Białorusinów i Litwino-łotyszów, którzy mają u obojej płci twarze wydłużone.

Wymiary twarzy i wskaźniki przeciętne według gubernii przedstawiają się, jak następuje:

	Długość		Szerokość		Wskaźnik
gub. warszawska . .	106·1 mm	(13796:130)	128·6 mm	(16723:130)	82·52
„ piotrkowska . .	108·1 „	(1)	135·0 „	(1)	80·00
„ radomska . . .	110·3 „	(6617:60)	139·5 „	(8374:60)	79·01
„ płocka	107·0 „	(21837:204)	134·9 „	(27527:204)	79·34
„ łomżyńska . . .	97·8 „	(3131:32)	118·5 „	(3792:32)	82·56
„ lubelska	105·0 „	(11130:106)	132·1 „	(14009:106)	79·45

Kobiety w Łomżyńskiem mają najmniejsze wymiary twarzy, w Radomskiem największe [1]). Stosunek pomiędzy długością i szerokością twarzy mało się zmienia, kobiety jednak mają twarze przeciętnie nieco krótsze niż mężczyźni.

Częstość spotykanych długości bezwzględnych twarzy jest następująca:

Długość twarzy w mm	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	lubelska 1	łomżyńska 23	razem 419
90	—	—	—	1	—	—	1
1	—	—	—	—	—	1	1
2	—	—	—	1	—	—	1
3	2	—	—	1	—	—	3
4	—	—	—	2	—	—	2
5	1	—	—	1	—	—	2
6	1	—	1	3	—	—	5
7	1	—	—	3	—	—	4
8	4	—	2	4	—	—	10
9	4	—	—	10	—	—	14

[1]) W Smardzewicach badania wykazały długość twarzy 106·9 mm, szerokość 131·6 mm, wskaźnik twarzowy 81·39.

Długość twarzy w mm	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	lubelska 1	łomżyńska 23	razem 419
100	6	—	1	6	—	—	13
1	9	—	1	7	—	1	18
2	5	—	1	4	—	—	10
3	13	—	5	8	—	1	27
4	2	—	2	17	—	—	21
5	13	—	2	17	—	1	33
6	7	—	6	18	—	1	32
7	7	—	2	13	1	3	26
8	13	1	2	10	—	—	26
9	4	—	—	13	—	3	20
110	6	—	2	11	—	3	22
1	9	—	1	8	—	1	19
2	4	—	3	8	—	—	15
3	6	—	10	9	—	1	26
4	5	—	5	9	—	1	20
5	5	—	2	3	—	1	11
6	1	—	2	1	—	—	4
7	1	—	2	2	—	1	6
8	—	—	4	1	—	1	6
9	—	—	—	5	—	—	5
120	—	—	1	2	—	2	5
1	—	—	1	3	—	—	4
2	—	—	1	—	—	—	1
3	—	—	—	1	—	1	2
4	1	—	—	—	—	—	1
5	—	—	1	—	—	—	1
133	—	—	—	1	—	—	1
6	—	—	—	1	—	—	1

Długość twarzy Polek waha się pomiędzy 90 a 136 mm, t. j. w granicach 46 mm, u mężczyzn zaś w granicach 45 mm. Najczęstsze są wymiary pomiędzy 103 i 114 mm, t. j. w granicach o wiele mniejszych niż u mężczyzn (112—130 mm).

Bezwzględne szerokości twarzy kobiet rozdzielają się pomiędzy gubernie, jak następuje:

Szerokość twarzy w mm	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	lubelska 1	łomżyńska 23	razem 419
107	—	—	—	—	—	1	1
8	—	—	—	—	—	1	1
9	—	—	—	—	—	2	2
110	—	—	—	—	—	2	2
1	—	—	—	—	—	1	1
2	—	—	—	—	—	2	2
3	—	—	—	—	—	2	2
4	1	—	—	—	—	1	2
5	—	—	—	—	—	4	4
6	—	—	1	—	—	1	2
7	—	—	—	—	—	1	1
8	—	—	—	—	—	2	2
9	—	—	—	—	—	1	1
120	2	—	—	—	—	—	2
1	5	—	—	—	—	—	5
2	4	—	—	2	—	2	8
3	10	—	—	2	—	—	12
4	3	—	—	2	—	—	5
5	7	—	1	4	—	—	12
6	8	—	5	4	—	—	17
7	9	—	2	2	—	—	13
8	11	—	2	4	—	—	17
9	12	—	5	6	—	—	23
130	14	—	7	7	1	—	29
1	13	—	2	10	—	—	25
2	7	—	3	16	—	—	26
3	4	—	6	16	—	—	26
4	5	—	4	16	—	—	25
5	8	1	3	21	—	—	33
6	3	—	3	17	—	—	23
7	2	—	7	13	—	—	22
8	—	—	3	14	—	—	17
9	1	—	—	11	—	—	12
140	—	—	3	13	—	—	16
1	1	—	—	4	—	—	5
2	—	—	2	6	—	—	8
3	—	—	1	5	—	—	6
4	—	—	—	4	—	—	4
5	—	—	—	2	—	—	2
6	—	—	—	2	—	—	2
150	—	—	—	1	—	—	1

Szerokość bezwzględna twarzy waha się u kobiet w granicach 107 do 150 mm, t. j. o 43 mm. a zatem mniej niż u mężczyzn, natomiast najczęściej spotykane szerokości leżą w granicach 123 i 137 mm. zatem szerszych niż u mężczyzn. Z zestawienia najczęstszych bezwzględnych miar długości i szerokości twarzy u obojej płci widzimy, że twarz jest rozwinięta równomiernie tak co do długości jak i szerokości.

Rozpatrzmy częstość dostrzeganych wskaźników twarzy, t. j. stosunków długości twarzy do jej szerokości:

Wskaźniki twarzowe	warszawska	piotrkowska	radomska	płocka	lubelska	łomżyńska	Razem	
	130	1	60	204	1	23	419	
							w liczb. bezwzgl.	w %
67	—	—	—	2	—	—	2	0·5
69	—	—	—	3	—	—	3	0·7
70	—	—	—	3	—	—	3	0·7
71	1	—	—	4	—	—	5	1·2
72	1	—	1	7	—	—	9	2·1
73	—	—	1	8	—	—	9	2·1
74	—	—	—	9	—	—	9	2·1
75	5	—	1	11	—	—	17	4·5
76	5	—	1	15	—	—	21	5·0
77	6	—	3	14	—	—	23	5·5
78	4	—	5	11	—	—	20	4·8
79	5	—	4	17	—	—	26	6·2
80	14	1	2	18	—	1	36	8·5
81	13	—	6	20	—	—	39	9·3
82	12	—	3	13	1	—	29	6·9
83	11	—	4	10	—	1	26	6 2
84	13	—	6	11	—	—	30	7·2
85	12	—	6	3	—	—	21	5·0
86	6	—	3	5	—	—	14	3·3
87	7	—	1	5	—	—	13	3·1
88	4	—	4	3	—	—	11	2·6
89	3	—	4	2	—	—	9	2·1
90	2	—	—	4	—	1	7	1·7
91	1	—	3	—	—	2	6	1·4
92	1	—	—	2	—	—	3	0·7
93	1	—	1	2	—	4	8	1·9
94	1	—	1	—	—	1	3	0·7
95	2	—	—	1	—	—	3	0·7
96	—	—	—	—	—	1	1	0·2
97	—	—	—	1	—	1	2	0·5
98	—	—	—	—	—	3	3	0·7
99	—	—	—	—	—	7	7	1·7
100	—	—	—	—	—	1	1	0·2

Wskaźniki twarzy u kobiet wahają się pomiędzy 67 i 100 mm, t. j. w granicach 33, a najczęstsze są od '76 do '85; wskaźniki średnie są zatem mniejsze u kobiet niż u mężczyzn.

Jeszcze bardziej poglądowo występują kształty twarzy wyrażone wskaźnikami twarzowymi u kobiet w porównaniu z mężczyznami w załączonej tablicy XIII. Podczas gdy krzywe wskaźników głowy mają przebieg bardzo podobny u obydwóch płci (tab. XII), krzywe wyznaczone wskaźnikami twarzowymi różnią się pomiędzy sobą znacznie. U mężczyzn wskaźniki twarzowe mają wartości wyższe i dają krzywą podnoszącą się dosyć stromo ale nie wysoko, krzywa ta nie tworzy ostrego szczytu i opada następnie powoli i stopniowo; u kobiet krzywa wznosi się stromo do większej wysokości i spada nagle, co wskazuje zarazem, że u mężczyzn wskaźniki są bardziej jednostajne i skupione niż u kobiet.

Zebrawszy wskaźniki twarzowe, zestawione w poprzedniej tabeli, w większe grupy, otrzymamy dla każdej gubernii:

Wskaźniki twarzowe	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	lubelska 1	łomżyńska 23	Razem 419
67— 69	—	—	—	5	—	—	5
70— 74	2	—	2	31	—	—	35
75— 79	25	—	14	68	—	—	107
80— 84	63	1	21	72	1	2	160
85 - 90	34	—	18	22	—	1	75
91— 94	4	—	5	4	—	7	20
95—100	2	—	—	2	—	13	17
67— 69	—	—	—	2·4	—	—	1·2
70— 74	1·5	—	3·3	15·2	—	—	8·3
75— 79	19·2	—	23·3	33·3	—	—	25·5
80— 84	48·5	100·0	35·0	35·3	100·0	8·7	38·2
85— 90	26·1	—	30·0	10·8	—	4·3	17·9
91— 94	3·1	—	8·3	2·0	—	30·4	4·8
95—100	1·5	—	—	1·0	—	56·5	4·0

Największa liczba wskaźników twarzowych u Polek przypada na 80 do 84, mniejsza na 75 do 79 i jeszcze mniejsza na 85 do 90. W porównaniu z mężczyznami kobiety mają twarze nieco krótsze.

Wskaźnik czaszko-twarzowy, t. j. stosunek największej szerokości twarzy do długości czaszki, wynosi u 533 Polek Królestwa 72·73 (3876803:533),

u 211	Polek galicyjskich	(Kopernicki)	64·6
„ 237	Ukrainek	(Talko-Hryncewicz)	68·5
„ 132	Rusinek galicyjskich	(Kopernicki)	69·6
„ 145	Białorusinek	(Talko-Hrycewicz)	65·3
„ 107	Litwino-łotyszek	(Talko-Hrycewicz)	63·1

Polki Królestwa przewyższają więc o ′3 do ′9 wskaźnika inne kobiety, a mężczyznom swym ustępują tylko o 1·1. W porównaniu z mężczyznami Polki galicyjskie mają wskaźnik czaszko-twarzowy mniejszy o ′3·7, Ukrainki o ′1·7, Rusinki galicyjskie tylko o ′0·4, Litwino-łotyszki tylko o ′0·3; u Białorusinek wskaźnik ten jest o ′0·6 większy niż u mężczyzn.

Przeciętne wskaźniki dla każdej z gubernii są następujące:

gub. warszawska	74·95	(794527:106)
„ piotrkowska	76·27	(1)
„ radomska	72·96	(437736:60)
„ płocka	72·58	(1480734:204)
„ łomżyńska	66·00	(211217:32)
„ lubelska	74·95	(794527:106)

W badanych guberniach wahają się więc przeciętne wskaźniki czaszko-twarzowe pomiędzy 66·00 i 76·27, t. j. o ′10·27, u mężczyzn zaś tylko o ′3·48, co przemawia za większą rozmaitością tych stosunków u kobiet. Częstość poszczególnych wskaźników przedstawia tabela następująca: (patrz tab. str. 332).

U kobiet wskaźniki czaszko-twarzowe wahają się pomiędzy liczbami ′56 i ′82, w granicach ′26, nieco ściślejszych niż u mężczyzn; najczęstsze wskaźniki są, podobnie jak u mężczyzn, od 69 do 78. U kobiet łomżyńskich, jak u mężczyzn, częściej występują wskaźniki nizkie.

Przechodzimy wreszcie do budowy nosa, t. j. jego szerokości, długości i obliczonego według tych pomiarów wskaźnika nosowego. Przeciętna szerokość nosa u Polek = 30·7 mm (7704:251), długość nosa = 46·8 mm, wskaźnik nosowy = 66·22 (1662248:251).

Wskaźniki czaszko-twarzowe	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 204	lubelska 1	łomżyńska 23	Razem 419
56	—	—	—	—	—	1	1
58	—	—	—	—	—	1	1
59	—	—	—	—	—	2	2
60	—	—	—	—	—	1	1
61	—	—	—	—	—	2	2
62	—	—	—	—	—	6	6
63	—	—	1	1	—	1	3
64	—	—	—	—	—	1	1
65	—	—	—	1	—	2	3
66	1	—	—	3	—	1	5
67	6	—	1	2	—	2	11
68	5	—	—	8	—	—	13
69	7	—	1	11	—	1	20
70	10	—	2	12	1	2	27
71	17	—	4	13	—	—	34
72	18	—	3	25	—	—	46
73	12	—	13	22	—	—	47
74	11	—	12	23	—	—	46
75	16	—	4	20	—	—	40
76	12	1	7	24	—	—	44
77	5	—	4	15	—	—	24
78	5	—	2	12	—	—	19
79	3	—	4	6	—	—	13
80	—	—	2	5	—	—	7
81	2	—	—	—	—	—	2
82	—	—	—	1	—	—	1

Kobiety Polki mają nos o 3 mm węższy niż mężczyźni i o tyleż krótszy, przy wskaźniku nosowym podobnym.

Przeciętne wymiary i wskaźniki nosa przedstawiają się w tych guberniach, w których je badano, jak następuje:

	Szerokość nosa		Długość nosa		Wskaźnik nosowy	
gub. warszawska	29·6 mm	(3851 : 130)	48·7 mm	(6330 : 130)	61·32	(797197 : 130)
„ piotrkowska	34 „	(1)	51 „	(1)	66·66	(1)
„ radomska [1])	32·8 „	(1968 : 60)	44·3 „	(2656 : 60)	74·71	(448242 : 60)
„ płocka . .	30·9 „	(1791 : 58)	45·2 „	(2621 : 58)	68·58	(397753 : 58)
„ lubelska . .	33 „	(1)	54 „	(1)	61·11	(1)
„ łomżyńska .	27 „	(1)	43 „	(1)	62·79	(1)

[1]) U kobiet ze Smardzewic szerokość wynosi 33·5 mm, długość 47·5 mm, wskaźnik nosowy 71·83.

W tych trzech guberniach, z których mamy większą ilość danych (warszawskiej, radomskiej i płockiej), przeciętna szerokość nosa waha się od 29·6 do 32·8 mm, t. j. w granicach 4 mm, podobnie jak to znaleźliśmy u mężczyzn w większej ilości gubernii; długość nosa waha się od 44·3 do 48·7 mm, a zatem, podobnie jak szerokość, w granicach 4 mm, podczas gdy wahanie to u mężczyzn dochodzi do 6 mm.

Wahania szerokości nosa przedstawia tabela następująca:

Szerokość nosa	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 58	lubelska 1	łomżyńska 1	Razem 251
23	1	—	—	—	—	—	1
24	1	—	—	—	—	—	1
25	3	—	—	—	—	—	3
26	6	—	—	—	—	—	6
27	9	—	1	2	—	1	13
28	16	—	—	4	—	—	20
29	28	—	1	10	—	—	39
30	20	—	6	12	—	—	38
31	21	—	10	12	—	—	43
32	12	—	11	6	—	—	29
33	8	—	11	4	1	—	24
34	3	1	7	3	—	—	14
35	1	—	6	3	—	—	10
36	1	—	2	1	—	—	4
37	—	—	3	1	—	—	4
38	—	—	2	—	—	—	2

Szerokość nosa waha się u kobiet pomiędzy 23 i 38 mm, t. j. w granicach 15 mm, u mężczyzn zaś w granicach 21 mm. Najczęstsze pomiary przypadają na liczby od 28 do 33 mm.

Przechodzimy do pomiarów długości nosa:

Długość nosa	warszawska	piotrkowska	radomska	płocka	lubelska	łomżyńska	Razem
	130	1	60	58	1	1	251
37	—	—	1	—		—	1
38	—	—	1	—	—	—	1
39	1	—	—	2	—	—	3
40	—	—	1	2	—	—	3
41	1	—	3	4	—	—	8
42	5	—	11	8	—	—	24
43	3	—	10	6	—	1	20
44	5	—	6	4	—	—	15
45	7	—	7	7	—	—	21
46	11	—	6	6	—	—	23
47	12	—	4	4	—	—	20
48	15	—	6	3	—	—	24
49	20	—	4	4	—	—	28
50	14	—	—	2	—	—	16
51	12	1	—	3	—	—	16
52	6	—	—	2	—	—	8
53	11	—	—	1	—	—	12
54	1	—	—	—	1	—	2
55	2	—	—	—	—	—	2
56	2	—	—	—	—	—	2
58	1	—	—	—	—	—	1
62	1	—	—	—	—	—	1

Długość nosa, jakkolwiek mniej zmienna niż szerokość, waha się jednak od 37 do 62 mm, t. j. w granicach 25 mm, podobnie jak u mężczyzn. Najczęstsze długości nosa przypadają pomiędzy liczbami 42 i 49 mm, u mężczyzn zaś pomiędzy 47 i 56 mm. Zbierając długości nosa w większe grupy, otrzymamy:

Długość nosa w mm	warszawska	piotrkowska	radomska	płocka	lubelska	łomżyńska	Razem
	w liczbach bezwzględnych						
b. mała, do 40 mm	1	—	3	4	—	—	8
mała, 41—50 . . .	93	—	57	48	—	1	199
średnia, 51—60 . .	35	1	—	6	1	—	43
wielka, 61 i wyżej	1	—	—	—	—	—	1
	w odsetkach						
b. mała, do 40 mm	0·8	—	5·0	6·9	—	—	3·2
mała, 41—50 . . .	71·5	—	95·0	82·7	—	100·0	79·2
średnia, 51—60 . .	26·9	100·0	—	10·3	100·0	—	17·1
wielka, 61 i wyżej	0·8	—	—	—	—	—	0·4

Jak widzieliśmy poprzednio, u mężczyzn Polaków nosy średnie i małe są mniej więcej równo częste, u kobiet przeważają bardzo znacznie nosy małe.

Częstość spotykanych wskaźników nosowych podajemy w następującym wykazie:

Wskaźnik nosowy	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 58	lubelska 1	łomżyńska 1	Razem 251 w liczb. bezwzgl.	Razem w %
45	1	—	—	—	—	—	1	0·4
46	1	—	—	—	—	—	1	0·4
49	1	—	—	—	—	—	1	0·4
50	1	—	—	—	—	—	1	0·4
51	6	—	—	—	—	—	6	2·4
52	3	—	—	—	—	—	3	1·2
53	1	—	—	—	—	—	1	0·4
54	3	—	—	—	—	—	3	1·2
55	6	—	—	1	—	—	7	2·8
56	4	—	—	—	—	—	4	1·6

Wskaźnik nosowy	warszawska 130	piotrkowska 1	radomska 60	płocka 58	lubelska 1	łomżyńska 1	Razem w liczb. bezwzgl.	Razem w %
57	12	—	—	1	—	—	13	5·2
58	8	—	—	3	—	—	11	4·4
59	2	—	—	—	—	—	2	0·8
60	10	—	1	2	—	—	13	5·2
61	4	—	—	2	1	—	7	2·8
62	11	—	1	5	—	—	17	6·8
63	10	—	1	5	—	1	17	6·8
64	8	—	1	1	—	—	10	3·9
65	6	—	2	1	—	—	9	3·6
66	3	—	—	3	—	—	6	2·4
67	12	1	3	10		—	26	10·3
68	3	—	2	—		—	5	2·0
69	4	—	—	1	—	—	5	2·0
70	4	—	6	3	—	—	13	5·2
71	2	—	5	4	—	—	11	4·4
72	—	—	4	1	—	—	5	2·0
73	1	—	4	2	—	—	7	2·8
74	—	—	3	4	—	—	7	2·8
76	2	—	7	1	—	—	10	3·9
77	—	—	6	1	—	—	7	2·8
78	—	—	—	1	—	—	1	0·4
79	—	—	2	1	—	—	3	1·2
80	1	—	1	2	—	—	4	1·6
81	—	—	3	1	—	—	4	1·6
82	—	—	1	1	—	—	2	0·8
83	—	—	1	—	—	—	1	0·4
85	—	—	2	1	—	—	3	1·2
86	—	—	2	—	—	—	2	0·8
88	—	—	1	—	—	—	1	0·4
97	—	—	1	—	—	—	1	0·4

U Polek wskaźniki nosa wahają się, podobnie jak u mężczyzn, pomiędzy '45 i '97. Częściej spotykają się wskaźniki od

'57 do '70. Kształty nosa występują wyraźniej, jeżeli się je zgrupuje według wskaźników w oddzielne działy:

Wskaźniki	warszawska	piotrkowska	radomska	płocka	lubelska	łomżyńska	Razem
	w liczbach bezwzględnych						
wązkonosowe do 69 . . .	120	1	11	35	1	1	169
średnionosowe 70—81 . .	10	—	41	21	—	—	72
płaskonosowe 82 i wyżej .	—	—	8	2	—	—	10
	w odsetkach						
wązkonosowe do 69 . . .	92·3	100·0	18·3	60·3	100·0	100·0	67·3
średnionosowe 70—81 . .	7·7	—	68·3	36·2	—	—	28·7
płaskonosowe 82 i wyżej .	—	—	13·3	3·4	—	—	4·0

Polki podobnie jak ich mężczyźni są pospolicie wązkonose, rzadko średnionose, typ wązkonosy występuje jednak u nich mniej stale, natomiast średnionosy pojawia się w znaczniejszej liczbie. W gub. warszawskiej typ wązkonosy przeważa bardzo znacznie, w płockiej obok niego występuje w pokaźnej, lecz mniejszej liczbie typ średnionosy, a w radomskiej ten ostatni uzyskuje przewagę.

Ogólna charakterystyka.

Na zasadzie rozpatrywanych danych ogólna charakterystyka Polaków Królestwa jest następująca:

1) Polacy są wzrostu miernego (164·7 cm), kobiety stosunkowo do mężczyzn mają wzrost dosyć wysoki (153·9 cm). U mężczyzn $^2/_3$ spostrzeżeń przypada na wzrost mierny (57·5%) a po $^1/_5$ na nizki (20·7%) i wysoki (21·8%). U kobiet obok mniej stałego wzrostu miernego (53·1%) występuje w $^2/_5$ wysoki (41·7%).

2) Długością tułowia i nóg w stosunku do wzrostu mężczyźni (52·1% i 47·7%) mało różnią się od kobiet (52·6% i 47·4%). Mężczyźni przy niewysokim wzroście mają dosyć silną i krępą budowę

ze znacznie rozwiniętą klatką piersiową, której obwód znacznie przewyższa połowę wzrostu (54·59); kobiety przy względnie wyższym wzroście są słabszej budowy.

3) Przeważający typ jasny występuje w $^{2}/_{3}$ przypadków tak u mężczyzn (62·3%) jak u kobiet (60·9%); najczęstsze jest połączenie oczu błękitnych z włosami jasnymi (34·7 i 32·5%), przyczem kobiety mają nieco znaczniejszy pierwiastek ciemny niż mężczyźni.

4) U mężczyzn średnia długość czaszki wynosi 187·5 mm a waha się w różnych guberniach od 190·3 do 183·9 mm, przy szerokości = 151·3 mm, wahającej się od 153·7 do 149·7 mm. U kobiet długość czaszki wynosi 180·3 mm, t. j. o 7 mm mniej, szerokość 147·7 mm, t. j. o 4 mm mniej niż u mężczyzn, przyczem przeciętna jej długość waha się od 184 do 177 mm, a szerokość od 149·4 do 144·2 mm. Mężczyźni mają więc czaszkę nieco bardziej rozwiniętą w długość, a kobiety w szerokość. Obwód poziomy u mężczyzn = 553 mm, u kobiet jest o 13 mm mniejszy i = 540 mm. U mężczyzn w różnych guberniach waha się on od 565·7 do 541·9 mm, u kobiet od 545·1 do 531·4 mm.

5) Przeciętny wskaźnik czaszki jest krótkawogłowy, tak u mężczyzn (81·61), jak u kobiet (81·38). Z grup kraniologicznych pospolicie występuje typ krótkogłowy, i to nieco stalej u kobiet (69·4%) niż u mężczyzn (64%); poza nim częstszy jest typ pośrednio- niż długogłowy. Zasadniczem rozmieszczeniem kraniologicznych typów płcie nie różnią się pomiędzy sobą.

6) Najmniejsza szerokość czoła, tak bezwzględna, jako też w stosunku do szerokości czaszki, jest dosyć mała, u mężczyzn = 109·6 mm czyli 71·4; kobiety pod tym względem ustępują mężczyznom tylko o 3 mm, a wskaźniki mają o 1·14 większe (szerokość = 107·1 mm, wskaźnik = 72·54). Średnia szerokość potylicy u mężczyzn wynosi 136·5 mm i jest o 9 mm większa niż u kobiet (127 mm); pod względem stosunku szerokości potylicy do szerokości czaszki (90·02 i 86·13) różnią się płcie o 4. Różnica pomiędzy najmniejszą szerokością czoła a szerokością potylicy wynosi u mężczyzn 27 mm, u kobiet 20 mm, a stosunek tych dwóch wymiarów u pierwszych 80·31, u drugich 84·30. Wogóle obie płcie posiadają czoła węższe niż potylice.

7) U mężczyzn twarze są miernie długie (121·6 mm) i szerokie (137·9 mm), według wskaźników miernie wydłużone (87·11), u kobiet w porównaniu z mężczyznami twarze są mniej różne co do sze-

rokości (132·4 mm) niż co do długości (106·2 mm), a według wskaźników krótsze (80·25).

8) Przeciętna długość nosa u mężczyzn = 51 mm, u kobiet =

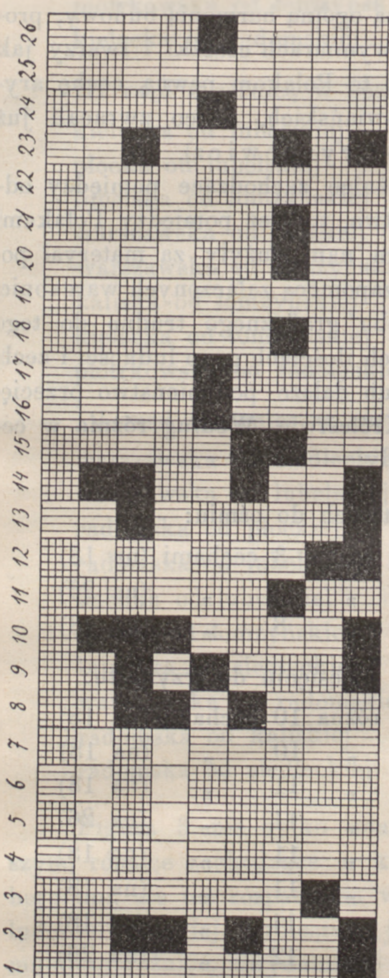


Fig. 3. Zestawienie cech ludności polskiej Królestwa Polskiego.

Liczby rzymskie oznaczają gubernie: I warszawską, II piotrkowską, III kaliską, IV kielecką, V radomską, VI płocką, VII lubelską, VIII łomżyńską i IX siedlecką.

Liczby arabskie nad kolumnami oznaczają cechy antropologiczne każdej gubernii (kwadraty czarne liczby najwyższe, kratkowane pośrednie, pionowo kreskowane najniższe), a mianowicie: 1. % typu przeważającego jasnego, 2. wzrost, 3. % wzrostu niskiego, 4. długość tułowia, 5. długość nóg, 6. długość tułowia w odsetkach wzrostu, 7. długość nóg w odsetkach wzrostu, 8. długość czaszki, 9. szerokość czaszki, 10. obwód poziomy czaszki, 11. najmniejszą szerokość czoła, 12. szerokość potylicy, 13. długość twarzy, 14. szerokość twarzy, 15. długość nosa, 16. szerokość nosa, 17. wskaźnik czaszki, 18. wskaźnik czołowy (stosunek najmniejszej szerokości czoła do szerokości czaszki), 19. wskaźnik potylicy (stosunek szerokości potylicy do szerokości czaszki), 20. wskaźnik czołowo-potyliczny (stosunek najmniejszej szerokości czoła do szerokości potylicy), 21. stosunek najmniejszej szerokości czoła do długości czaszki, 22. stosunek szerokości potylicy do długości czaszki, 23. wskaźnik twarzowy (stosunek długości twarzy do jej szerokości), 24. wskaźnik czaszko-twarzowy (stosunek szerokości twarzy do długości czaszki), 25. stosunek obwodu poziomego czaszki do wzrostu, 26. wskaźnik nosowy (stosunek szerokości do długości nosa).

47 mm; u mężczyzn występują przeważnie nosy średnie (50·6%) lub małe (46·9%), u kobiet przeważnie małe (79·2%). Wskaźnik nosa u mężczyzn wynosi 66·59, u kobiet 66·22, przyczem typ wązkonosy jest pospolity u mężczyzn (62·4%) i u kobiet (67·3%).

Z przytoczonej charakterystyki wynika, że mężczyźni i kobiety stanowią typ jednolity, zmienny tylko bardzo nieznacznie w szczegółach budowy. Polacy obojej płci ustępują wprawdzie słabszą budową innym ludom słowiańskim (Wielkorosyanom, Rusinom), przewyższają je jednak pewną ogólną harmonią budowy, proporcyonalnością występującą tak w wymiarach czaszki i twarzy jak i w innych częściach ciała; nadaje to Polakom pewną cechę arystokratyzmu w rodzinie ludów słowiańskich, na co zwracali już uwagę badacze (Elkind, Talko-Hryncewicz).

Chcąc w końcu wykazać różnice zachodzące pomiędzy oddzielnemi grupami ludności Królestwa, tudzież pomiędzy Polakami wogóle a pokrewnymi ludami, które nam służyły za materyał porównawczy, próbujemy to uczynić zapomocą załączonych warcabnic, fig. 3 i 4 [1]), innego bowiem sposobu graficznego trudno do tego celu użyć, zwłaszcza przy większych ilościach grup ludności i cech.

Figura 3 wykazuje bliższe lub dalsze podobieństwo przeciętnych typów ludności polskiej w Królestwie. Według różnic w cechach dzielimy gubernie na 4 rzędy:

I rząd z różnicą w cechach trzech do ośmiu:

warszawska od piotrkowskiej	różna	3	cechami	(na 18)
kaliska od siedleckiej	„	8	„	(na 26)
piotrkowska od kaliskiej	„	8	„	(na 18)

II rząd z różnicą w cechach dziesięciu do trzynastu:

piotrkowska od płockiej	różna	10	cechami	(na 18)
kielecka od płockiej	„	10	„	(na 18)
kaliska od kieleckiej	„	11	„	(na 18)
warszawska od kaliskiej	„	11	„	(na 26)
kielecka od siedleckiej	„	11	„	(na 18)
warszawska od kieleckiej	„	11	„	(na 18)
piotrkowska od siedleckiej	„	11	„	(na 18)
kaliska od płockiej	„	12	„	(na 26)
radomska od łomżyńskiej	„	13	„	(na 26)

[1]) Nieco podobny sposób przedstawiania cech podał Dr. Czekanowski w swych pracach „Verwandtschaftsbeziehungen der Zentralafrikanischen Pygmäen“ (Corresp.-Blatt der Deutsch. Gesell. f. Anth., Ethn. und Urgesch., N. 9/12, Sept. 1910, str. 106—108) i „Zur Differentialdiagnose der Neandertalgruppe“ (Tamże, N. 6/7, 1909).

płocka od siedleckiej	różna	13	cechami	(na 26)
siedlecka od łomżyńskiej	„	13	„	(na 26)
piotrkowska od kieleckiej	„	13	„	(na 18)
piotrkowska od lubelskiej	„	13	„	(na 18)
piotrkowska od łomżyńskiej	„	13	„	(na 18)
kielecka od radomskiej	„	13	„	(na 18)

III rząd z różnicą w cechach czternastu do szesnastu:

kielecka od lubelskiej	różna	14	cechami	(na 18)
płocka od lubelskiej	„	15	„	(na 26)
lubelska od łomżyńskiej	„	15	„	(na 26)
warszawska od płockiej	„	16	„	(na 26)
warszawska od łomżyńskiej	„	16	„	(na 26)
kaliska od łomżyńskiej	„	16	„	(na 26)
kielecka od łomżyńskiej	„	15	„	(na 18)
piotrkowska od radomskiej	„	15	„	(na 18)

IV rząd z różnicą w cechach siedemnastu i więcej:

warszawska od siedleckiej	różna	17	cechami	(na 26)
warszawska od lubelskiej	„	17	„	(na 26)
radomska od płockiej	„	17	„	(na 26)
radomska od lubelskiej	„	17	„	(na 26)
kaliska od lubelskiej	„	18	„	(na 26)
płocka od łomżyńskiej	„	18	„	(na 26)
lubelska od siedleckiej	„	18	„	(na 26)
warszawska od radomskiej	„	19	„	(na 26)
radomska od kaliskiej	„	19	„	(na 26)
radomska od siedleckiej	„	19	„	(na 26)

Figura 3 nie tylko unaocznia, łącznie z wykazem powyższym, różnice zachodzące w każdej z osobna cesze pomiędzy guberniami, ale też rozpatrzona w nieco odmienny sposób, daje obraz ludności polskiej Królestwa jako całości. Pomińmy mianowicie mniejsze różnice, uwydatnione kwadratami pionowo kreskowanymi z jednej a kratkowanymi z drugiej strony i rozpatrzmy rozmieszczenie kwadratów czarnych. Jest ono bardzo charakterystyczne. Kwadraty te skupiają się głównie w kolumnach oznaczonych liczbami 8 do 15, tudzież liczbą 2, odnoszących się do wymiarów bezwzględnych głowy i do wzrostu, wszystkie zaś kolumny ze wskaźnikami zajęte są przeważnie przez kwadraty kreskowane lub krat-

kowane; znaczy to, że większe różnice zachodzą przeważnie tylko w wymiarach bezwzględnych, podczas gdy stosunki pomiędzy nimi pozostają podobne, innemi słowy figura 3 dowodzi jednorodności antropologicznej badanych grup.

Z najmniejszą ilością cech wyróżniających (zaznaczonych

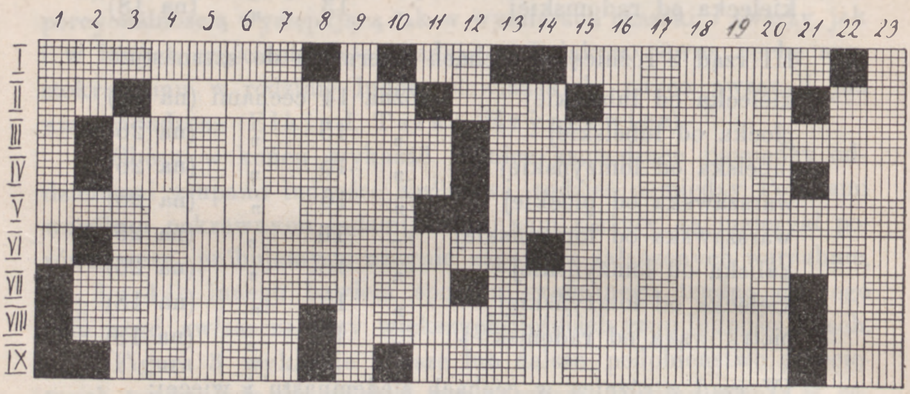


Fig. 4. Zestawienie cech różniących ludność polską Królestwa Polskiego od innych plemion i grup pokrewnych.

Liczby rzymskie oznaczają następujące plemiona lub grupy: I. Polacy Królestwa Polskiego, II. Polacy galicyjscy, III. Ukraińcy, IV. Podolanie, V. Rusini galicyjscy, VI. Górale ruscy, VII. Białorusini, VIII. Litwino-łotysze, IX. Wielkorosyanie (Starowiercy-sekciarze).

Liczby arabskie oznaczają następujące przeciętne cechy: 1. % typu przeważającego jasnego, 2. wzrost, 3. % wzrostu nizkiego, 4. długość tułowia, 5. długość nóg, 6. długość tułowia w odsetkach wzrostu, 7. długość nóg w odsetkach wzrostu, 8. długość czaszki, 9. szerokość czaszki, 10. obwód poziomy głowy, 11. najmniejsza szerokość czoła, 12. szerokość potylicy, 13. długość twarzy, 14. szerokość twarzy, 15. wskaźnik czaszki, 16. wskaźnik czołowy, 17. wskaźnik potylicy, 18. wskaźnik czołowo-potyliczny, 19. stosunek najmniejszej szerokości czoła do długości czaszki, 20. stosunek szerokości potylicy do długości czaszki, 21. wskaźnik twarzowy, 22. wskaźnik czaszko-twarzowy, 23. stosunek obwodu poziomego czaszki do wzrostu.

czarnymi kwadratami) od 0 do 3 występuje pierwsza grupa, obejmująca gubernie warszawską, piotrkowską, kielecką i łomżyńską. Do drugiej można zaliczyć gubernie z cechami 4 do 7: płocką, lubelską, radomską i kaliską. wreszcie do trzeciej wyróżniającej się aż 8 cechami należy siedlecka.

Jeżeli podobnie, jak to uczyniliśmy w poprzedniej figurze, zestawimy cechy Polaków Królestwa i innych ludów (patrz fig. 4),

to przekonamy się, że pierwsi najbardziej są zbliżeni do Białorusinów i Litwino-łotyszów, oddalając się od tamtych tylko 10, a od tych 9 cechami na 23. Do dwóch ostatnich ludów zbliżeni są Wielkorosyanie, mający 9, względnie 12 cech odmiennych.

W drugiej grupie Polacy galicyjscy różnią się od Ukraińców 10 cechami (na 19) a od Rusinów galicyjskich 11 cechami. Ci ostatni mają też 10 cech różniących ich od Podolan (na 23) i tyleż od Białorusinów (na 19).

Górale ruscy przedstawiają grupę, która się wyodrębnia większą ilością cech od dwóch poprzednich, lecz ma pewne cechy, które ją łączą z oddzielnymi ludami obu grup; różnią się oni 10-ciu cechami od Rusinów galicyjskich (na 19) a 9 do 12 od Białorusinów, Litwino-łotyszów i Wielkorosyan. W ten sposób każdy z oddzielnych ludów ma jedne cechy wspólne z innymi, a inne różniące go od nich.

Dla uogólnienia naszych wniosków pomijamy cechy pomniejsze, a opieramy się tylko na rozmieszczeniu kwadratów czarnych w figurze; łatwo się wówczas daje zauważyć z jednej strony wspólność cech łączących Polaków Królestwa z Litwino-łotyszami i Białorusinami, do których w części przyłączają się Wielkorosyanie, a z drugiej większe zbliżenie Polaków galicyjskich do Ukraińców, Podolan, Rusinów galicyjskich, tudzież w części do Górali ruskich, którzy posiadają także pewne cechy grupy poprzedniej. Te dwie grupy wyodrębniających się ludów różnią się też pod względem rozmieszczenia geograficznego. Pierwsza z nich rozprzestrzenia się na północny-wschód, podczas gdy druga ma kierunek południowo-zachodni.

Dla bardziej poglądowego przedstawienia, a zarazem poparcia innym sposobem rezultatów otrzymanych z fig. 4 rysujemy graficzną średnią według Mollissona (patrz tab. XIV). Za podstawę przyjmujemy Wielkorosyan, jako grupę pokrewną choć obcokrajową, i rozpatrujemy w stosunku do niej zboczenia średnich innych grup. Jako przykład przytaczamy wzrost Wielkorosyan, wynoszący średnio 166·9 cm, a wahający się w granicach 149·0 i 186·0 cm. Wzrost średni Polaków Królestwa (164·6 cm) wykazuje zboczenie od Wielkorosyan na 23 mm w dół od linii przeciętnej, co stanowi $\frac{23}{179}=0·13$ różnicy pomiędzy średnim i najmniejszym wzrostem Wielkorosyan. W celu przedstawienia graficznego redukujemy wszystkie

wahania do pewnej jedności; w ten sposób otrzymujemy dla pojedyńczych cech Polaków Królestwa ich stosunkowe zboczenia, zaznaczone punktami. Dla większej obrazowości łączymy punkty zboczeń linią łamaną i otrzymujemy średnią zboczeń Polaków w stosunku do Wielkorosyan. Postępując w podobny sposób ze średniemi innych grup, otrzymuje się odpowiednie krzywe. Jakkolwiek tab. XIV mniej nas zadawala niż poprzednie, jednakże dają się w niej zauważyć pewne podobieństwa i różnice w cechach rozpatrywanych grup. Poza średnią podstawową linię Wielkorosyan najbardziej wybiegają w górę Polacy galicyjscy, a następnie Polacy Królestwa, Rusini i Białorusini, najmniej Litwino-łotysze. W obie strony poza średnią największe zboczenia przedstawiają Polacy galicyjscy, najmniejsze Polacy Królestwa i Litwino-łotysze. Punkty z liniami oznaczającemi bezwzględne pomiary w znacznej części leżą poniżej średniej, punkty z liniami oznaczającemi wskaźniki i stosunki odwrotnie. Nie można nie zauważyć, że Polacy Królestwa bardziej się oddalają od Polaków galicyjskich niż od Białorusinów i Litwino-łotyszów. Polacy galicyjscy znowu, zbliżając się do Rusinów, okazują też pewne punkty styczne, łączące ich z Białorusinami i Litwino-łotyszami. Jednem słowem plemiona te, pomimo różnic w szczegółach budowy, wszystkie razem okazują mniejsze lub większe pokrewieństwo.

Badania antropologiczne Polaków oprócz znaczenia miejscowego mają nie mniejszą doniosłość ogólną dla przedhistoryi Słowian, gdyż Polacy ze względu na swe geograficzne położenie stanowili zawsze ośrodek Słowiańszczyzny. Z tego ośrodka przed wiekami rozeszli się Słowianie na wsze strony, na południe, północ i zachód, aż na dalekie kresy wschodnie uprawiać nowinne ziemie. Przyjmując, że źródła Wisły i kraina podkarpacka były pierwotną kolebką krótkogłowego, ciemnego typu Słowian, znajdziemy poparcie naszych twierdzeń we współczesnych badaniach na żywych, u których typ ten zachował się na południu, przyjmując jeszcze i inne pierwiastki obce ciemne i krótkogłowe, podczas gdy na północy zmieszał się w znaczniejszej mierze z masą typu długogłowego jasnego i w nim się rozpłynął. Im dalej od Karpat na północ i wschód, tem bardziej typ ciemny przechodzi w jasny, a krótko- w średniogłowy.

Co do Góralszczyzny, to moje badania obecne zdają się wykazywać, że nie tylko ludność mieszkająca wzdłuż grzbietu Karpat, lecz i na stokach północnych tychże (Myślenickie, Limanowskie,

Nowosądeckie) przedstawia pewne odmiany typu góralskiego, wyróżniającego się od Krakowiaków i t. z. Mazurów tarnowskich. Ludność osiadła na stokach północnych nie napłynęła z gór w latach ostatnich, lecz osiedliła się tu zapewne w czasach bardzo odległych, poprzedzających kolonizacyę, t. j. do XIII wieku i stąd przeszła na wierzchowiny.

Wszędzie, czy to w Polsce, czy na Litwie, Białorusi lub Ukrainie, szlachta polska ma typ ciemniejszy i jest bardziej krótkogłowa niż lud. Fakta te pozwalają przypuścić, że mniejszość słowiańska z południa, jako stan rycerski, najechała na masy obcego krwią ludu i asymilowała je, tak że spotykane mogiły czeskie lub polskie z IX i X wieku z typami czaszek długogłowych mogły być słowiańskiemi kulturalnie, lecz nie antropologicznie. Typ fizycznie słabszy, długogłowy, wymierał, natomiast silniejszy krótkogłowy rozkrzewiał się [1]). Podobne tłumaczenie uważamy za prawdopodobniejsze, niż przyjęcie późniejszego, niedającego się dowieść zmieszania z jakimiś krótkogłowymi pierwiastkami, lub samowolnego przeistaczania się typów z długogłowego w krótkogłowy. Wypowiadam dla wytłumaczenia długogłowości Słowian mniemanie odmienne od twierdzenia większości antropologów, m. i. zasłużonego na tem polu prof. Matiegki i wielce cenionego przez świat naukowy prof. Niederlego. Moja hipoteza pośrednia sprowadza pewną zgodność pomiędzy dwoma przeciwnemi twierdzeniami o kształcie głowy Słowian pierwotnych. Przypuszczamy, że typ słowiański nad Wisłą osiadły był w starożytności krótkogłowym i asymilował obce masy długogłowe, jak się to działo nawet w czasach nowożytnych na rzecz polskiej narodowości na Litwie, Białorusi lub Ukrainie, a jeszcze wybitniej na wschodzie, gdzie Rosya, przyłączywszy do swego państwa obcoplemienne kraje z małą garstką napływową, asymilowała i asymiluje jeszcze obecnie masy fińskie i tatarskie.

Z przeróżnego zmieszania wynikły pewne znamiona antropologiczne ludów osiadłych na przestrzeni od Wisły po Dniepr i od Dźwiny po stepy chersońskie i podzieliły je na 2 grupy. Do pierw-

---

[1]) Takie zapatrywanie wypowiedziałem już poprzednio; patrz: J. Talko-Hryncewicz „Опытъ физической характеристики древнихъ восточныхъ славянъ. Палеоэтнологическій очеркъ.“ („Сбор. по славянов“. III. Wyd. Cesar. Akad. Nauk. Petersburg 1909) i „W kwestyi pochodzenia Słowian“. („Wisła“, zesz. 6, 1902).

szej należą Polacy północni, t. j. Królestwa polskiego, oraz najbardziej zbliżeni do nich budową Litwino-łotysze i Białorusini, a w części i Wielkorosyanie (najczystszy typ starowierców-sekciarzy, od lat 300 izolowanych od wpływów postronnych). Do południowej grupy należą Polacy i Rusini galicyjscy, Podolanie, Ukraińcy, prawdopodobnie dalej ku zachodowi osiadli Morawianie i Czesi, a w części i Górale. Ci ostatni, zbliżeni pewnemi cechami do grupy poprzedniej, wykazują odmiany idące w parze z geograficznem ich rozmieszczeniem: jedna grupa zajmuje terytoryum północno-wschodnie, druga południowo-zachodnie.

Przyczyny zaznaczonych różnic szukać należy we wpływach odmiennych jak w czasach starożytnych, tak też historycznych. Północna część tych krajów prawdopodobnie była pierwotnie zasiedlona przez plemiona fińskie, na co są wskazówki antropologiczne, archeologiczne i lingwistyczne. Resztki niezasymilowanych Finów wyparli Słowianie na zachodzie aż nad Bałtyk, gdzie się dotąd ostały szczątki Estów, wymierających Liwów, a dalej Finów w Finlandyi (Tawastów i Korełów; — cenny materyał dla badań antropologicznych prahistoryi Słowiańszczyzny). Obszerniejsze jeszcze fińskie osady pozostały w środkowych i wschodnich guberniach Rosyi. Nie można nie dopatrzeć się antropologicznego pokrewieństwa szczególnie z zachodnimi Finami [1]), idącego stopniowo od północy od Wielkorosyan, Litwino-łotyszów ku Białorusinom i północnym Polakom (Królestwo Polskie). Wspólność antropologiczna łącząca te ludy (pomijając wahający się wzrost) wyraża się bardziej jasnym typem, czaszką bardziej wydłużoną i mniej szeroką, mniejszą krótkogłowością, graniczącą z pośredniogłowością, węższem czołem i mniej szeroką, wydłużoną twarzą. Natomiast grupa południowa, do której zaliczamy południowych Polaków i Rusinów: galicyjskich, Ukraińców, Podolan i Górali ruskich, osiadła na terytoryum, na którem spotykały się inne ludy niż na północy. Tędy przeciągały wędrówki narodów, które musiały pozostawić swe ślady; na południu koczowały plemiona turańskie: Torki, Połowcy (Kumanie, Kipczaki), Peczenegi, Czarni Kłobucy, w XI w. miało miejsce najście Mongoło-

---

[1]) Wschodni Finowie, wyjąwszy długogłowych Ostyaków i Czeremisów (74·3—79·3), według Denikera i Maljewa są nizcy, ciemniejszego typu i bardziej krótkogłowi niż Madziarzy, Wotiaki, Permiaki, Zyrianie, Mordwa i Czuwasze (81·4—83·8), być może skutkiem zmieszania z plemionami tatarskiemi.

tatarów, którzy, jak wiadomo, ulegli wpływowi Rusi i poczęści przyjęli chrześciaństwo. W XIII w. nowy wylew hord Mongołotatarskich dotarł do południowej Polski. W następnych wiekach najścia nieustanne Tatarów niepokoją ziemie polskie. Po dziś dzień pozostały ich resztki w znacznych ośrodkach krótkogłowości i ciemnego typu we wschodniej Europie nad brzegami Morza Czarnego, na Krymie i nad Wołgą. W typie południowo-wschodniego Słowianina występują też pewne cechy azyatyckie, jak ciemny typ (we włosach, oczu i skórze), w czaszce szerszej i mniej wydłużonej, krótkogłowej, szerszem czole i potylicy, twarzy szerszej i krótszej, nieraz o wydatniejszych jarzmach i t. d. Różnicy pomiędzy typem południowym a północnym dopatrywał się już znany rosyjski etnograf Maksimów, twierdząc „że wysokiemu o mocnej budowie „stepniakowi-Ukraińcowi" przyroda przeciwstawiła „blondyna-Białorusina" „niewielkiego wzrostu, słabej budowy, z melancholijnem spojrzeniem, o oczach jasnych".

Widzimy więc, że we wschodniej Europie wobec nieraz odmiennych wpływów, jakie na jej ludność od wieków wywierały pierwiastki fińskie lub tatarsko-mongolskie, inne się wytwarzały korelacye i odmiany pośród Słowian, niż u ludów środkowej i zachodniej Europy. Dlatego sądzilibyśmy, że na wschodzie nie można opierać się na trzech zasadniczych tylko typach nazwanych północnym, środziemnym i alpejskim; Dr. Czekanowski[1]) ma słuszność, gdy, idąc za Denikerem, przyjmuje ich u Polaków więcej. Nam się zdaje, że w miarę tego, jak się będą zwiększały nasze wiadomości antropologiczne, będziemy wciąż odnajdywali i nowe typy. Jeśli badacze ras ludzkich, mający do czynienia z granicami bądź co bądź ostrzej zarysowanemi, począwszy od kilku zasadniczych typów, dziś ich liczą kilkadziesiąt i są na drodze do zupełnego usunięcia sztucznego podziału na rasy, to sądzę, że odszukiwanie typów wobec mnogości ich i odmian w mniejszych grupach ludzkich i ich zmieszania, jest o wiele trudniejszem zadaniem. I u naszych plemion powtarzają się jedne lub drugie typy, wytwarzające mnóstwo odmian. Rozpatrzmy te z nich wpierw na północy, które dotychczas dały się wyodrębnić.

Jednym z nich to typ o wzroście wyższym, wiotkiej postawie,

---

[1]) Czekanowski J. „Beiträge zur Anthropologie von Polen". (Arch. f Anthr., 1911, str. 189—190).

włosach żółtawo-blond, oczach niebieskich, czaszce pośredniogłowej, zbliżonej do długogłowej, wązkiem czole i potylicy, wązkiej i długiej twarzy, długim, wydatnym, niekiedy w końcu zagiętym nosie, typ właściwy Finom nadbaltyckim, spotykany dziś częściej pośród Łotyszów, rzadziej Litwinów, a niekiedy w odmianach pośród Wielkorosyan i północnych Polaków, który nam tak przypomina klasyczny pod tym względem typ króla Władysława Jagiełły na sarkofagu w katedrze na Wawelu w Krakowie.

Drugi typ Żmujdzki, pospolitszy szczególnie na Litwie na nizinach Żmujdzi, niższego wzrostu, krępszy, mocniejszej budowy, jasno-blond lub szatyn, o oczach siwo-błękitnych lub zielonawych, krótkogłowy lub średniogłowy, o twarzy szerokiej i krótkiej, wązkiem czole i potylicy, nosie szerokim, krótkim lub średnim. Odmiany tego typu spotykają się na Białorusi i w Polsce północnej. Jedną z nich mającą pewne cechy góralskie, bardziej krótkogłową, o wyniosłem, pięknem czole, dłuższej i węższej nieco twarzy, jest spotykany pośród Mazurów, rodzimy tam i swojski typ, który nazwijmy Piastowskim, tak misternie przez mistrza odtworzony na sarkofagu w katedrze wawelskiej w postaci króla Władysława Łokietka, ojca Kazimierza Wielkiego (ur. 1260, zm. 1333). Jeszcze czyściejszy typ Górala o długiej, wązkiej twarzy, wyniosłym nosie i rysach prawidłowych, zarysowanych ostremi liniami, odtworzony jest na nagrobku ostatniego Piasta z r. 1300 Henryka IV ks. Wrocławskiego (zm. w r. 1290) w kościele Św. Krzyża we Wrocławiu.

Dziś jeszcze żyje na Białorusi typ bardzo rozpowszechniony — nazwijmy go kurhanowym — nie wysokiego wzrostu, słabej budowy, ze słabo rozwiniętym układem mięśniowym, o zielonawo-siwych oczach, niewielkiej czaszce pośredniogłowej, twarzy miernie szerokiej i nieco wydłużonej, o szerokim, cokolwiek wciętym nosie. Występuje on w kurhanach krzywiczańskich na Rusi litewskiej i pośród ludności Wilna XVII i XVIII wieku. Odmiana jego występuje w typie polsko-litewskiej mieszaniny, powstałej zapewne przez napływ tych tysięcy jeńców uprowadzonych w niewolę, jak również osadnictwa, które przenikało z Polski do Litwy i odwrotnie. Typ taki w znacznej części jest rozpowszechniony na Białorusi i stanowi ludność Wilna. Na jego właściwości wielu nawet przygodnych spostrzegaczy zwracało uwagę. W ludziach tych o apatycznej powierzchowności, wydłużonych twarzach, nizkiem czole,

wielkim nosie, bladych, jakby przygnębionych moralnie, z zamglonem, melancholijnem spojrzeniem w głęboko osadzonych oczach tkwi siła woli, hart ducha i rezygnacya. Wyraz takiego smutku i zadumy spotykamy w najbardziej uduchowionym przedstawicielu tego typu Adamie Mickiewiczu.

Pewną tego typu odmianę ze znaczniej wyrażonym pierwiastkiem fińskim znajdujemy u drobnej szlachty polskiej w niektórych okolicach Białorusi, o niewysokim wzroście, słabej budowie, siwo-błękitnych lub zielonawych oczach, włosach szatyn, niekiedy z odcieniem kasztanowatym, typie krótkogłowym, wązkiem, niewysokiem czole, twarzy długiej i wązkiej, lecz często o wydatnych jarzmach, nosie tępym, często zadartym, typie przypominającym współczesną Czuchnę fińską[1]), bardziej na północ w Finlandyi osiadłą. Nie można nie dopatrzeć podobieństwa do tego typu w Tadeuszu Kościuszce, zbliżonym w niektórych szczegółach budowy twarzy z cesarzem Rosyi Pawłem I.

Inne typy wytworzyły się u mieszkańców południa, przy niejednostajnym wzroście, wyższym u Ukraińców, Podolan i Górali, niższym u Rusinów, a szczególnie u Polaków galicyjskich; u wszystkich występuje typ ciemniejszy, pospolity zwłaszcza u Rusinów galicyjskich, z krępą budową, oczami częściej ciemnemi, czaszką bardziej krótkogłową, szerszem czołem i potylicą, szerszą i niższą twarzą i miernym lub małym nosem. Obok tego rzadziej pojawia się typ inny pośród Ukraińców, a szczególnie Rusinów galicyjskich i Górali, wyższego wzrostu, wiotkiej lecz mocnej budowy, ciemniejszy, niekiedy o kręcących się czarnych włosach, oczach ciemnych i skórze smagłej, bardziej krótkogłowy od poprzedniego, o szerokiem czole i potylicy, twarzy szerokiej i długiej, nosie dłuższym i wązkim. W cechach tych dwóch typów południowych dopatrujemy się znamion mongoloidnych, szczególnie w znacznej krótkogłowości, szerszem czole, szerokiej płaskiej potylicy, wydatności jarzm, w pojawiającej się niekiedy skłonności do ortognatyzmu i skośnego położenia oczu zwróconych ku dołowi wewnętrznymi kątami szpary ocznej, podczas gdy u grupy północnej

---

[1]) Czuchońcy, inaczej Majmiści, nazwa ludowa fińskich plemion karelskiego pochodzenia Ejremejset i Sawakot w okolicach Petersburga, w powiatach: petersburskim, szliselburskim, peterhowskim i carskosielskim, liczący do 100.000 głów, luteranie, mówią osobnem narzeczem fińskiem.

przeważa prognatyzm a szpary oczne mają położenie poziome, rzadziej też skośne, lecz z kątami wewnętrznymi skierowanymi ku górze.

Pośród Górali, szczególnie polskich, którzy są przedmiotem moich badań obecnych, często występuje typ mający pewne cechy wspólne częścią z pierwszą, częścią z drugą grupą Słowian. Ciemni jak południowcy, dalej ku zachodowi jaśniejsi, lecz pozbawieni cech mongoloidnych, wązkiem czołem i potylicą, długą i wązką twarzą zbliżają się do grupy północnej, zachowują jednak odrębności typowe, wyrażające się w znacznej krótkogłowości, wyniosłem czole, zakończonem pięknie zarysowanem nadnosiem i łukami nadoczodołowymi, przechodzącem na wysokie ciemie, przy znaczniejszym prognatyzmie twarzowym niż na północy; nos przy tem długi, prosty, z wydatnym grzbietem, nieraz jastrzębi [1]). Czy w tych rysach właściwych współczesnemu Góralowi obok zachowania przeżytków mowy polsko-czeskiej nie występują znamiona prasłowiańskie? Ślady tego prasłowiańskiego typu lub jego odmian możeby się jeszcze dały odszukać i w innych częściach Polski, może i na Pomorzu wśród Kaszubów, owych najwcześniejszych, być może, wychodźców z pod Karpat, mniej podległych rasowemu zmieszaniu.

Rozwiązanie jednej z najtrudniejszych w antropologii kwestyi odmian i korelacyi wówczas dopiero posunie się naprzód, gdy dokonane zostaną tak w Polsce, jak nad ludami fińskimi i tatarskimi ściślejsze badania, które rzucić mogą niemało światła i na epokę przeddziejową. Dotychczasowe bowiem badania wykazują, że według cech antropologicznych Słowiańszczyzna wschodnia rozpada się na dwie grupy ludów północnych i południowych.

W Krakowie, 10-go maja 1912.

Literatura.

Анучинъ Д. О географическомъ распредѣленiи роста мужскаго населенiя Россiи. (Запис. Имп. Русск. Геогр. Общ. по Отд. Статист., t. VII, z. I Petersburg, 1889).

Bochenek A. Główniejsze cechy charak. antrop. ludu okolic Kutna i Łęczycy. (Mat. antr.-arch. i etn. Ak. Um., t. VII, Kraków, 1904).

---

[1]) Mam tu na myśli Górali polskich, a nie ruskich, o bardziej ciemnym typie, później osiadłych i mających znaczniejszą przymieszkę kwi wołoskiej.

Bochenek A. Materyały do charakt. antr. ludu Król. Polsk. pow. mławski, gub. płocka. (Tamże, t. VIII, Kraków, 1906).

Bogusławski E. Ślady po Wendach czyli Windach, Słowianach w dzisiejszych Niemczech, zwłaszcza zachodnich. („Światowit“, t. VIII, 1907).

Brennsohn I. Zur Anthropologie der Litauer. Inaug.-Diss., 1883.

Бѣлодѣв Ѳ. Къ антропологіи малорускаго населенія Черниговской губ. (Русск. Антр. Жур., n. 1—2, 1904).

Баронасъ И. Кь антропологіи литовскаго племени (Русск. Антр. Жур., n. 4. 1902).

Czekanowski I. Objektive Kriterien in der Ethnologie. (Korresp.-Blatt der Deutsch. Gesellsch. f. Anthr., Ethn. und Urgesch., n. 8/12, 1911).

— Beiträge zur Anthropologie von Polen. (Arch. f. Anthr., t. X, zesz. 2/3, 1911).

Чухонцы (Чухны) (artyk.) (Энцикл. Слов. Брок. и Эфр., t. XXXIX Petersb. 1903 str. 67).

Daniłowicz-Strzelbicki. Przycz. do badań antrop. nad ludn. Król. Polsk. (Zdrowie, Warszawa, 1896, V—VII).

Deniker I. Les races de l'Europe. (Assoc. franç. pour l'avanc. des scien., Congrès de Lyon, Paryż, 1908).

— Les races de l'Europe et l'indice cephalique en Europe. Paryż 1899.

— La taille en Europe. (Suppl. Les finno-ougriennes). (Tamże, 1909).

— La taille en Europe, 2[e] Suppl. Les Turco-tatars et les Caucasiens. (Extr. des Bull. et mém. de la Soc. d'Anthr., 1909).

Diebold V. Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen. Inaug.-Dissert., Dorpat, 1886.

Дзержинскій I. Е. Поляки Ново-Александрійскаго Уѣзда Люблинской Губ. (Рус. Антр. Жур., n. 3—4, 1903).

Элькиндъ А. Д. Привислянскіе Поляки (Тр. Антр. Отд., t. XVIII. Изв. Имп. Общ. Люб. Естеств., Moskwa, 1896).

Эйхгольцъ Е. Р. Матеріалы къ антропол. Бѣлорусовъ рославльскаго у. Смоленск. губ., Petersburg, 1896.

Erckert. Körpermessungen russischer Völker. (Zeitsch. f. Ethnol., 1883).

Галай Я. Д. Антропологическія данныя о Великоруссахъ Старицкаго у., Тверской губ., 1905.

Гильченко Н. В. Матер. для антропол. Кавказа. II. Терскіе Козаки. (Прот. засѣд. Рус. Антр. Общ. при СПетерб. Унив. (за 1890—91), Petersburg, 1892).

— Матер. для антр. Кавказа. III. Кубанскіе козаки. (Тр. Антр. Отд., t. XVIII. 1893).

Герценштейнъ Г. М. Физическія качества русскихъ новобранцевъ. (Refer. w Wojen.-sanit. Towarz. w Petersb. dn. 26 lutego 1888).

Grube O. Anthropologie der Esten. Inaug.-Diss., Dorpat, 1878.

Hellich B. Praehistorické lebky v Čechách ze sbírky musea královstvi Českého. Praga, 1899.

Игельстромъ А. В. Финляндія. (Энцикл. Слов. Брокг. и Эфр., t. XXXVI, Petersburg, 1902 str. 1—5).

Иковъ К. А. Программа антропол. поѣздки въ Бѣлорусью и Литву лѣтомъ 1886. (Прот. Засѣд. Антр. Отд. Имп. Общ. Люб. Естеств. Moskwa 1886).
— Замѣтки по кефалометріи бѣлорусовъ сравнительно съ великоросами и малоросами. (Днев. Антр. Отд., zesz. 4, 1890).
Ивановскій А. А. Объ антропол. составѣ населенія Россіи (Тр. Антр. Отд. t. XXII, Moskwa, 1904).
— Къ антроп. Закавказ. Великорусовъ. (Русск. Антр. Жур., ks. XXI—XXII, n. 1—2. 1905).
— Населеніе земнаго шара. Опытъ антр. классификаціи. (Труд. Антр. Отд. t. XXVII, Moskwa, 1911).
Янчукъ Н. А. Краткіе результаты антроп. изслѣдов. бѣлорусовъ Минской губ. произведен. лѣтомъ текущаго года. (Днев. Антр. Отд. Имп. Общ. Естеств. zesz. 3, 1890).
— Къ вопросу объ антропол. типѣ Литовцевъ. (Tamże zesz. 6, 1890).
Kętrzyński W. O Słowianach mieszkających niegdyś między Renem, Łabą, Solą i czeską granicą. (Wyd. Ak. Um., Kraków, 1899).
— Die Lygier. Ein Beitrag zur Urgeschichte der Westslaven und Windilen. Poznań, 1868.
Kopernicki J. Czaszka ze Słaboszewa w pow. mogilnickim w W. Ks. Poznańskiem. (Zb. Wiad. do antr. kraj, t. III, Kraków, 1879).
— Czaszki i kości z trzech starożytnych cmentarzysk ozdobione kółkami kabłączkowemi (Hackenringe). (Tamże, t. VII, Kraków, 1883).
— Dalszy przyczynek do antropologii przedh. ziem polskich. (Tamże, t. III, 1879).
— Czaszki z grobów rzędowych w Tczewie w Prusach Królewskich. (Tamże).
— Charakterystyka fizyczna Górali ruskich na podstawie własnych spostrzeżeń na osobach żywych. (Tamże, t. XIII, Kraków, 1889).
— Czaszki przedmieszczan krakowskich z XVII i XVIII w. (Tamże, t. XI, 1887).
Кожуховъ А. Н. Малороссы Волынской губ. (Рус. Антр. Жур., n. 1—2, 1904).
— й Л. Финно-угорское племя (Энцикл. Слов. Брокг. и Эфр., t. XXXVI, Petersburg, 1902, str. 1—5).
Lisauer. Crania prussica. (Zeitsch. f. Ethnol. 1874, str. 188—222. 1878, str. 81—134).
Loth. Przyczynek do kraniologii polskiej. (Mat. antr.-arch. i etn., t. XI, 1910).
Lencewicz S. Charakterystyka antrop. ludności Smardzewic (pow. opoczyński, gub. radom.). (Spraw. z posiedz. Towarz. Nauk. warszaw., Wydz. nauk. antrop.-społ. i t. d. Warszawa, 1911).
Majer J. i Kopernicki J. Charakterystyka fizycz. ludn. galic. Ser. I. (Zb. wiad. do antr. kraj., t. I, Kraków, 1877).
— Charakt. fizycz. ludn. galic. Ser. II. (Tamże, t. IX, 1885).
Majer J. Roczny przyrost ciała u ludu galic. między 20 a 23 r. życia jako przyczynek do jej charakt. fizycznej oznacz. co do Rusinów. (Tamże, t. II, 1878).
— Roczny przyrost ciała u Polaków galic. jako przyczynek do ich charakt. fizycznej. (Tamże, t. III, 1879).

Majer J. Charakterystyka fizyczna Rusinów naddnieprzańskich, podana przez Czubińskiego. (Tamże).

Мальевъ Н. Антропол. очерки племени Пермяковъ. Матер. для сравнит. анатоміи финск. народностей. (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казан. Унив. t. XVI, zesz. 4, Kazań. 1887).

— Матер. для сравнительн. антропол. Вотяки, Казанск. губ. Глазовскаго и Сарапульскаго уѣзд. (Tamże 1874).

— Вогулы. Антропол. очерк. (Руск. Антр. Жур., n.1, 1901).

— Отчетъ о вогульской экспедиціи. Kazań, 1873.

Magierowski L. Wzrost ludności w pow. sanockim. (Mat. antr.-arch. i etnogr., t. IV, 1900).

Matiegka I. Lebky české z XVI století. Crania bohemica saeculi XVI. Praga, 1893.

— Zkoumání kosti a lebek českých v kostnicich Venkovských. (Rozp. Čes. Ak. Cis. Fran. Josefa, Rocz. V, Praga, 1896).

— Über den Körperwuchs der prähistorisch. Bevölkerung Böhmens und Mährens. (Mitteil. der Anthr. Gesell. in Wien, t. XLI, 1911).

Надежинъ. Опытъ историч. географіи русскаго міра. Библ. для чтенія, t. XXII, 1837).

Niederle L. Lidstvo v dobé předhistorické. Praga, 1893.

— O původu slovanů. Praga, 1893.

— Slovanské starožitnosti. Cz. I—II. Praga, 1906.

— Příchod Čechů a archaeologie. (Český Časop. histor., rocz. XII, 1906, str. 1—7.

Olechnowicz W. Charak. antrop. ludn. gub. lubelskiej. (Zb. Wiad. do antr. kraj., t. XVII, 1893).

— Charak. antrop. szlachty drobnej gminy Grabowo w pow. szczucińskim gub. łomżyńskiej. (Tamże, t. XVIII. 1895).

— Charakt. antrop. Litwinów z okolicy Olity. (Tamże).

— Charakt. antrop. ludn. pow. opatowskiego gub. radomskiej. (Tamże, t. II, 1897).

— Cran polonica. (Tamże, t. III, 1898).

Піонтковскій А. Бѣлоруссы Гомельскаго у. Могилевской губ. (Руск. Антр. Жур., zesz. XXIII—XXIV, n. 3—4, 1905).

Potkański K. O pochodzeniu Słowian. (Kwart. hist., 1902).

Павловъ. Къ ученію о формѣ таза взрослой женщины. Тазъ польской женщины (Жур. акуш. и женск. бол., 1895).

Прохоровъ К. Къ антроп. Населенія великорусск. и малорусск. (Коротоянскаго у. Воронежской губ.) (Русск. Антр. Жур. (zesz. XXV—XXVI 1907 n. 1—2).

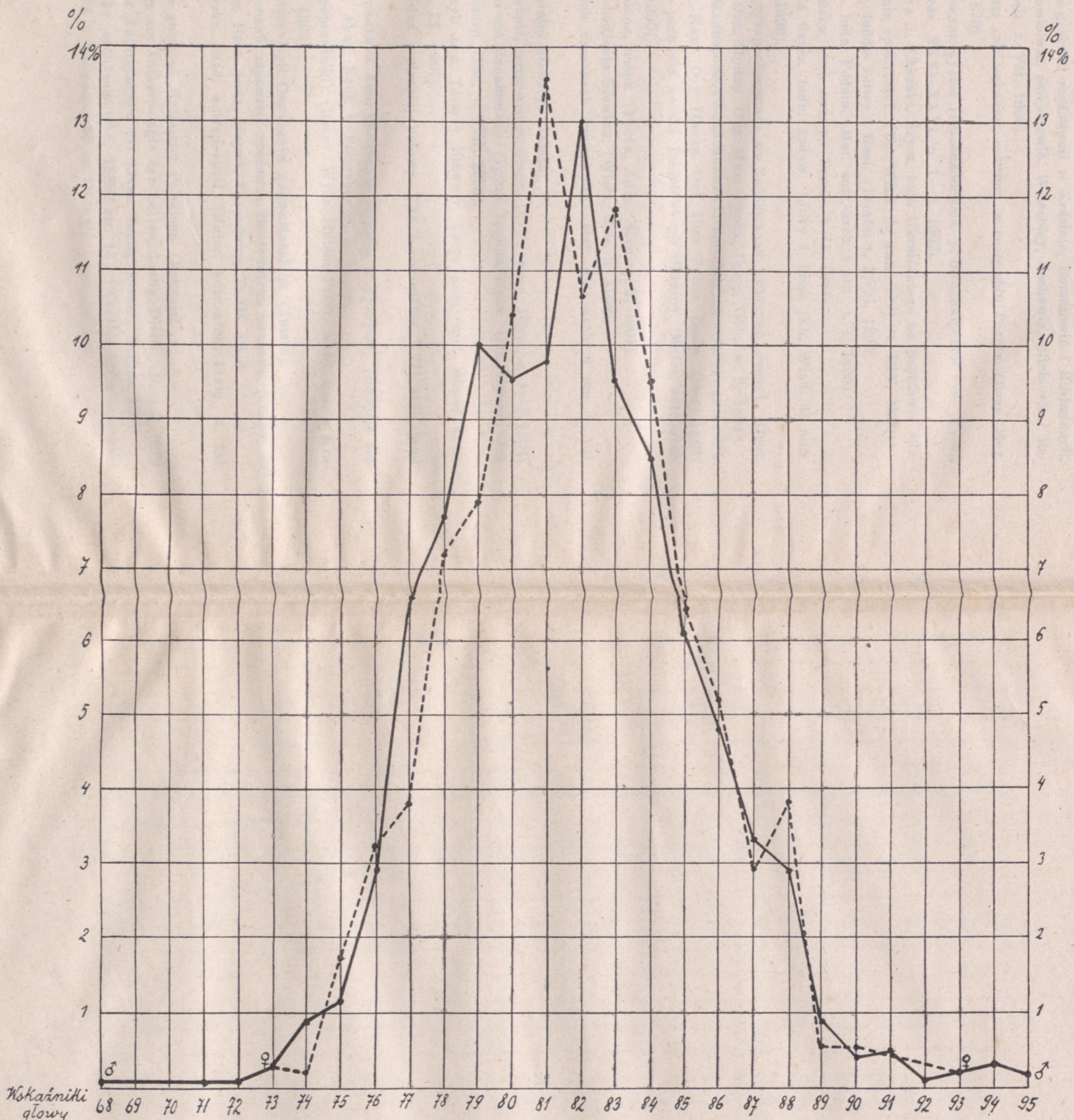
Риттихъ. Матер. для этнографіи Россіи. Petersburg 1873.

Рождественскій А. Къ антроп. Бѣлоруссовъ Слуцкаго у., Минской губ. (Русск. Антр. Жур., n. 1, 1902).

Rutkowski L. Charakt. antrop. ludności wiejskiej (nieszlacheckiej płońskiego i sąsiednich powiat., gub. płockiej). (Mat. antr.-arch. i etn., t. V, 1901).

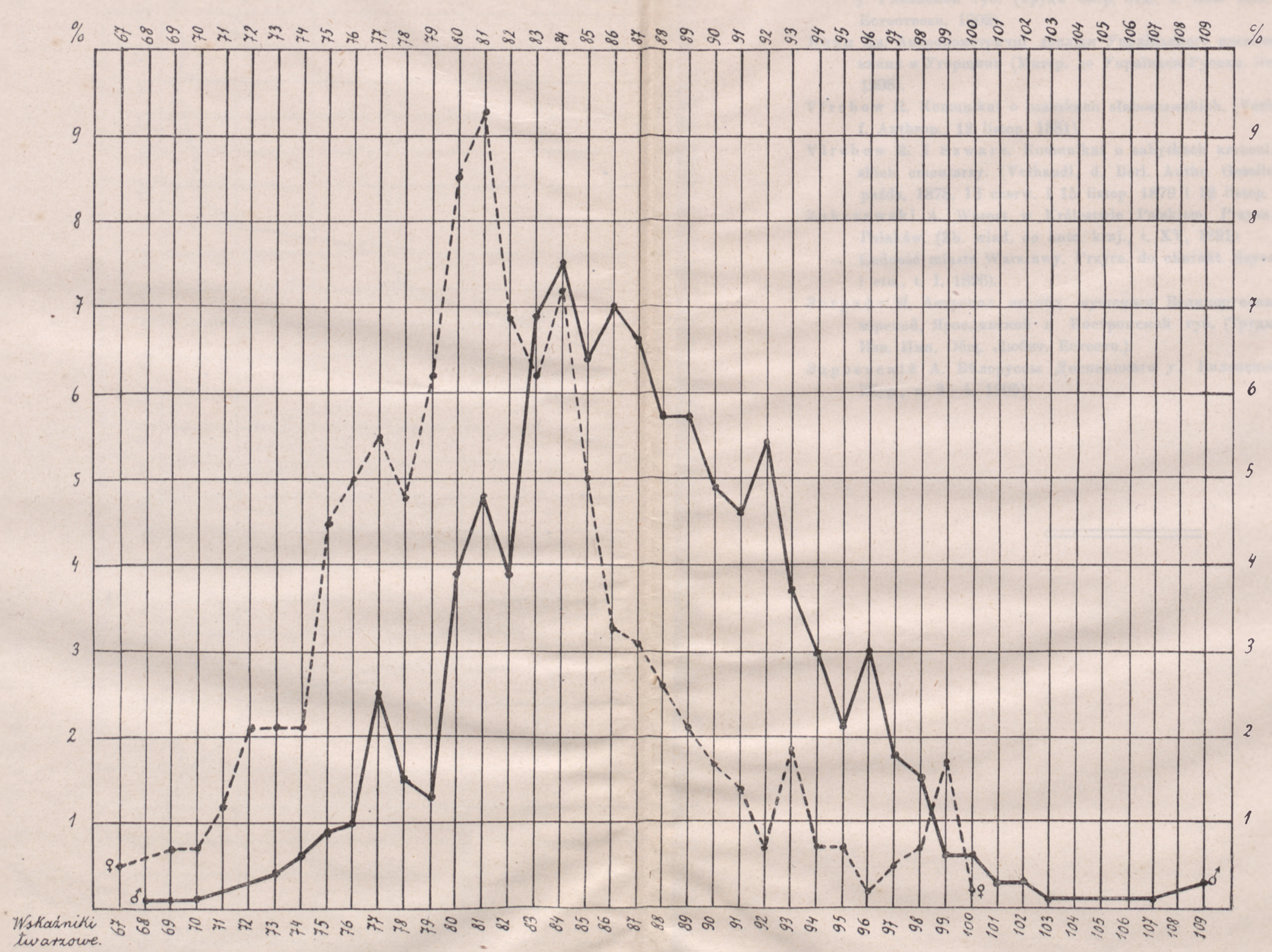
— Charakt. antrop. ludn. okolic Płońska i sąsiedn. powiatów gub. płockiej (Kobiety z ludu, mężcz. i kobiety ze szlachty). (Tamże, t. VIII, 1906).

— Cmentarzyska z grobami rzędowymi w Krasinie, Romatowie i Koziminach, w Korzybiu, Rostkowie, Strzeszewie, Wierzbicy, Zochowie, Blichowie i Rogowie. (Światowit, t. VII, 1906).
Снетревъ Матеріалы для медицин. статист. и географіи Россіи. (Воен.-Мед. Жур., 1878—1879).
Спиридоновъ А. Великоруссы Переясловскаго у. Владимірской губ. (Русск Антр. Жур., zesz. XXV—XXVI, n. 1—2, 1907).
Talko-Hryncewicz J. Charakt. fizycz. ludu Ukraińskiego na podstawie własnych przeważnie spostrzeżeń. (Zb. Wiad. do antr. kraj., t. XIV, 1890).
— Charakt. fizycz. ludów Litwy i Rusi. (Tamże, t. XVII, 1893).
— Charakt. fizycz. ludn. Podola. (Mat. antr.-arch. i etn., t. I, 1896).
— Szlachta ukraińska, stud. antrop. (Tamże, t. II, 1897).
— Charakterystyka fizycz. ludn. żydow. Litwy i Rusi. (Zb. Wiad. do antr. kraj., t. XVI, 1892).
— О семейскихъ (старообрядцахъ въ Забайкальи) этнограф. очеркъ. (Прот. Троицк-Кяхт. Отд. Приам. Отд. Имп. Русск. Геогр. Общ. n. 2, 1894).
— Къ антропол. Великороссовъ-семейскихъ Старообрядцевъ Забайкальскихъ. Труды Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. Имп. Русск. Геогр. Общ., 1898).
— Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy. (Mater. antr.-arch. i etn., t. IV, 1900).
— Поляки. Антропол. очерк. (Русск. Антр. Жур. n. 2, 1901).
— W kwestyi pochodzenia Słowian. (Wisła. zesz. 6, 1902).
— O domniemanych czaszkach krzywiczan. (Mat. antr.-arch. i etn., t. VII, 1904).
— Karaimi v. Karaici litewscy. (Tamże).
— Казанскіе Татары, антр.-этног. очерк. (Руск. антр. Жур., n. 1—2 1904).
— Древніе аборигены Забайкалья. (Труды Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. Имп. Русск. Геогр. Общ. t. VIII, 1905).
— Muślimowie czyli t. z. Tatarzy litewscy. Zarys antr.-etnol. (Mater. antr.-arch. i etn., t. IX, 1907).
— Mieszkańcy Wilna z drugiej połowy XVI i początków XVII stul. Stud. antr. (Tamże).
— Народы Центральной Азіи (Монголы, Буряты и Тунгузы). (Rękopis złożony w Cesar. Akad. Nauk w Petersburgu).
— (Streszczenie poprzedniej). (Rozpr. Wydz. Matem.-Przyr. Akad. Um. w Krakowie, XLIX, 1909).
— Notatki do antropologii Czuwaszów nadwołżańskich. (Tamże).
— Опытъ физической характер. древнихъ Восточныхъ славянъ. (Сборн. по Славянов. Изд. Имп. Акад. Наукъ. Petersburg, T. III. 1909).
— Szlachta litewska. Stud. antrop.-etnol. (Mater. antr.-arch. i etn., t. XII, 1912).
— Przyczynek do antropol. Królestwa Polskiego. (Rękopis).
Waeber O. Beiträge zur Anthropologie der Letten. Inaug.-Disser., Dorpat, 1879.
Waldhauer F. Zur Anthropologie der Liven. Inaug.-Disser., Dorpat, 1879.
Woldřich. (Památky archaeologické. 1882. str. 18). (Wiadomości o czaszkach z cmentarzyska w Sušicach nad rz. Otawą).



Krzywe wskaźników głowy Polaków Królestwa Polskiego.

J. Talko-Hryncewicz.



Krzywa wskaźników twarzowych Polaków Królestwa Polskiego.

J. Talko-Hryncewicz.

Воробьевъ В. Матер. къ антропологіи великорусскаго населенія нѣкоторыхъ у. Рязанской губ. (Трудъ антр. отд., t. XIX Изв. Имп. Общ. Любит. Естествозн. 1902).

Вовк Хв. Антропометричні досліди Украінського населенія Галичини, Буковини и Угорщини (Матер. до Украïньск-Русськ. Этнологіи, t. X. Lwów, 1908).

Virchow R. Komunikat o czaszkach słaboszewskich. (Verhandl. d. Berl. Gesell. f. Anthrop., 12 listop. 1881).

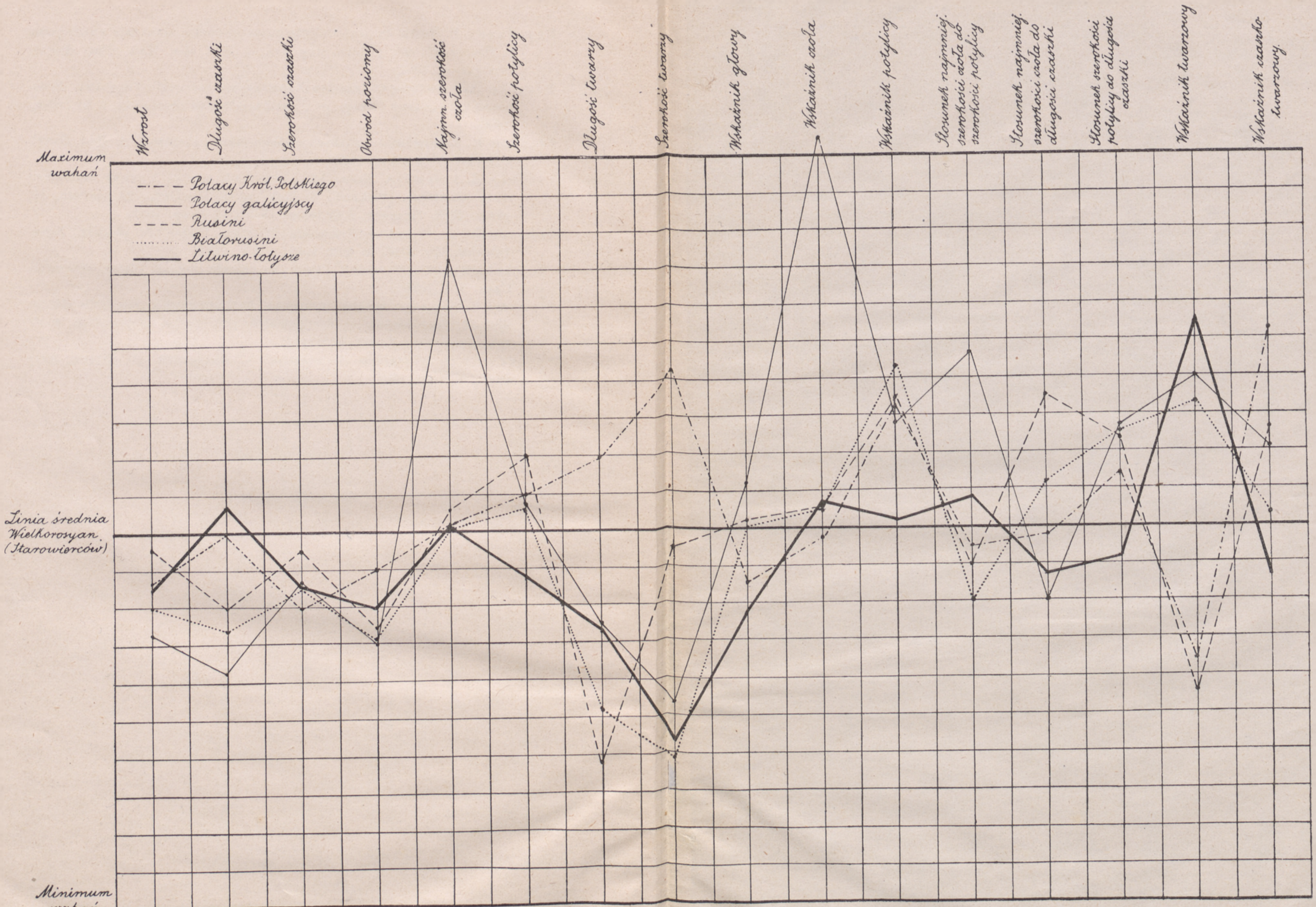
Virchow R. i Szwarz. Komunikat o zabytkach archeol. i antrop. słaboszewskich cmentarzy. (Verhandl. d. Berl. Anthr. Gesellsch., 21 czerwca, 19, paźdz. 1878, 12 czerw. i 15 listop. 1879 i 12 listop. 1881).

Zakrzewski A. Wzrost w Królestwie Polskiem. Przycz. do charakt. fizycz. Polaków. (Zb. wiad. do antr. kraj., t. XV, 1891).

— Ludność miasta Warszawy. Przycz. do charakt. fizyczn. (Mater. antr.-arch. i etn., t. I, 1896).

Зографъ И. Антропол. изслѣд. мужскаго Великорусскаго населенія Владимірской, Ярославской и Костромской губ. (Труды Антроп. Отд., t. IV Изв. Имп. Общ. Любит. Естеств.).

Здроевскій А. Бѣлоруссы Дисненскаго у., Виленской губ. (Русск. Антр Жур., n. 3–4, 1905).



Zestawienie cech ludności polskiej Królestwa Polskiego i innych pokrewnych plemion (według Mollisona).

J. Talko-Hryncewicz.